

az egyházaknak, illetve magánszemélyeknek is lehetőségük volt belügyminiszteri engedély alapján, mindenekelőtt a politikai megbízhatóságtól függően. A nyilvánossági jogot, az érvényes vizsgabizonyítvány kiállításának a jogát azonban csak a vallás- és közoktatásügyi miniszter adhatta meg, aki az iskola felügyeletéről is gondoskodott és bezáratásáról is intézkedhetett. Thun politikailag veszélyesnek tartotta a középiskolák „magas” számát Magyarországon, reformjának keresztülvitele során jónéhány intézményt összevontak, megszüntettek. Az átszervezés hátrányai leginkább a protestáns intézményeket sújtották. Jól tanúsítja ezt, hogy 1859-ben a protestáns gimnazisták közül minden 3-ik, a görögkeletiek közül minden 7-ik és a zsidók közül minden 12-ik nyilvánossági jog nélküli iskolába járt, míg a katolikusok közül csak minden 316-ik. Egy ideig a debreceni református kollégium sem számított teljes jogúnak, diákjai éveken át arra kényszerültek, hogy az érettségi vizsgát idegenben, a nagyváradi premontrei gimnáziumban tegyék le.

A felsőoktatás is rászorult a korszerűsítésre. Ezt a célt szolgálta a szakszerűség követelményeinek fokozása, a felvételnek gimnáziumi érettséghez kötése, a vizsgaszabályzat kidolgozása, a tanulmányi idő megnyújtása. A „magyar tartományok” egyetlen „teljes”, négy karral (hit tudományi, bölcsészeti, jogi, orvosi) rendelkező egyetemének a pestit nyilvánították. A hallgatóságnak általában a nagyobbik fele jogot végzett. Ez nemcsak a jogáspálya hagyományos és különösen a birtokrendezéssel kapcsolatos jogügyletek nagy száma folytán megújult vonzással magyarázható, hanem a bürokratikus államgépezet felfokozott hivatalkasükségletével is. A diákságnak több mint a negyede volt orvos, illetve gyógyszerésznek készült, míg a teológusok és a bölcsészhallgatók együttes hányada az övékéénél is majd minden évben jóval alacsonyabb maradt. Az egyetemi szintű hazai pedagógusképzést, sőt a bölcsészhallgatók létszámát is több mint egy évtizedre visszavetette, hogy középiskolai tanári képesítést csak a bécsi, innsbrucki, prágai, leMBERGI vagy padovai „tanárvizsgáló bizottságok” előtt tett vizsgával lehetett szerezni. 1862-ben nyert végre a pesti egyetem is jogot hasonló testület működtetésére. A professzori kar regenerálódása, a laboratóriumok és a technikai felszerelés fokozatos gyarapodása és korszerűsödése az orvosképzés színvonalának erőteljes emelkedését eredményezte. A pesti egyetem vonzóereje fokozatosan nőtt. A hallgatói létszám tekintetében a birodalom 8

egyeteme közül az 1860-as évek elején a bécsi mögött már 2-ik, Európa 112 egyeteme közt a 13-ik helyet foglalta el.

Fontos előrelépést jelentett a reformellenzék által olyannyira szorgalmazott felsőfokú műszaki képzés terén a József-ipartanoda és a bölcsész-kari mérnöki intézet egyesítése (1850), majd „polytechnikummá”, „műegyetemmé” szervezése (1856). Az új intézmény a képzés szintjén sokat emelt ugyan, de kötetlen tanrendjével, német tannyelvre kényszerítve és annak a jognak híján, hogy az állami szolgálatra képesítő végbizonyítványon kívül általános érvényű mérnöki oklevelet is adhasson (pedig ezzel a joggal elődje, a hajdani bölcsész-kari mérnöki intézet rendelkezett), kevésbé bizonyult vonzósnak. Csak korlátozott mértékben korszerűsödött a selmeci bányászati és erdészeti akadémia tanterve. A hagyományos keretek között folytatott erdészeti oktatás mellett alapos képzést továbbra is csak a nemes- és színesfém-bányászat terén nyújtott, meglehetősen mostohán kezelve a vas- és a szénbányászat növekvő szakemberigényét. A bányagépészet és a kohászat oktatása csak 1859-től vált valamelyest is rendszeressé. Az agrárszakemberek képzésének színvonalát jelentősen emelte a magyaróvári Habsburg-uradalom gazdatisztképzőjének magasabb gazdasági tanintézetévé alakítása (1850). Az elméleti stúdiumokat fokozatosan gyakorlatiakkal társító, ugyancsak kizárólag német nyelven oktató intézet azonban az adott korszakban sokkal inkább a lajtántúli, mint a hazai mezőgazdaság szakember-utánpótlását szolgálta. 1850 után másfél évtizeden át szünetelt a nyilvános oktatómunka a keszthelyi Georgiconban. Bezárt a cegléd-szőkehalmi, a nagykőrösi, a zeleméri, csak tengődött a nagyszentmiklósi közép-, illetve alsó fokú gazdasági tanintézet. Felvirágzott, viszont az 1853-ban alapított pesti kertészképző. A kapitalista fejlődés közgazdasági szakember-ellátottsága szempontjából fontosnak bizonyult a társulati összefogással létrehozott pesti kereskedelmi akadémia megnyitása (1857). Sokan sürgették a szakoktatás kiterjesztését és alaposabbá tételét, így Galgóczi Károly, Kubinyi Lajos és az éles szemű Szeremlei Sámuel református lelkész, aki szerint az „e részben ösztönszerűleg helyesen ítélő nép ... a gimnáziumokon az Alföldön mindenütt zúgolódik ... a polgári életre szükséges tudomány után eped”.⁶

⁶ Idézi: R. VÁRKONYI ÁGNES, Szeremlei Sámuel és a mezővárosok történetének historiográfiája. *Századok*, 1974. 921.

A Thun-féle reform pozitívumainak sorába tartozott, hogy az iskolai oktatást anyanyelvi alapra helyezte. Ez elsősorban a nem magyar népek megnyugtatósát célozta, noha az 1840-es évek magyarosító intézkedései korántsem mentek át annyira a gyakorlatba, hogy most nagyon sok alapfokú iskolában vált volna indokoltan szükségessé a magyar nyelvű oktatás kiiktatása. Míg az elemi iskolákban nagyjából a tanulók anyanyelvének megfelelően folyt az oktatás, a középiskolákban határozottan germanizáltak. A magyar középiskolák egész sorát nyilvánították német tananyelvűvé. Magas óraszámmal tették kötelezővé a német nyelv oktatását, sőt azt is elrendelték, hogy fokozatosan egyes közismereti tárgyakat is németül oktassanak. A latint és a görögöt például nem az anyanyelvre, hanem németre kellett fordítani. A germanizálás érdekében a tanárok alkalmazásának feltételévé tették a német nyelvtudást. A pesti egyetemen a hallgatóság ismételt tiltakozását elfojtva a hittudományt és néhány jogi, illetve bölcsészeti tárgyat latinul, a többiit elegyesen németül és magyarul tanították. A szakiskolák nyelve szinte kizárólagosan a német lett.

Tartalmi vonatkozásban dinasztiahűségre, hitbuzgóságra, az adott társadalmi és politikai berendezkedés tiszteletére kellett nevelni az ifjúságot, alig leplezetten párosítva ezt a nemzeti és a polgári szabadságtörekvések elfojtása szükségességének hirdetésével. Már 1851-ben császári rendelet tette a bécsi Schulbücherverlag monopóliumává a birodalomban felhasználható valamennyi tankönyv megjelentetését és forgalomba hozatalát. Hiába sorolta a rendszer öndicsérő megnyilatkozásaiban civilizátorikus érdemei közé Magyarország bécsi tankönyvekkel való ellátását is, a kiadott tankönyvek nyelvek szerinti aránya a germanizálást, tartalmuk pedig a rendszer konzervatív tudatformáló céljainak a messzemenő érvényesítését mutatja. Nemcsak a magyar történelem és irodalom oktatása terén voltak kérlelhetetlenek minden lázító ténnyel, felszabadító gondolattal szemben, hanem az egyetemes történet és a világirodalom tanításában is. Még az ókori klasszikusokból is csak az önkényuralom politikai céljaival összhangban álló eszményekkel ismerkedhetett a gimnáziumi tanórákon a diákság. Minden eszközt felhasználtak a Habsburg-hatalom és a katolikus egyház történelmi szerepének az idealizálására és egy olyan értékrend elfogadtatására, amely az adott uralmi viszonyok fenntartásának támogatását sugallta. Az egyetemen kezdetben beérték azzal, hogy

„a tisztogatások” révén, s ha kellett tanárok importjával nemcsak szakmailag, hanem világnézetiileg is megfelelő kezekben legyen az oktatás, de hamarosan továbbléptek. A tanszabadság nálunk 1848-ban tételes törvénybe iktatott és eleinte Thunék által is hirdetett alapelveitől eltérően, a rendszer kötelezettséget vállalt a vallási buzgalom felélesztésére az egyetemeken (köztük a más vallású tanárok alkalmazását kizárva „katolikusnak” minősített pestin), hangsúlyozva a hasznos tudományokat „különösen” a 18. század óta „fellegként homályosító tévedések” eloszlásának szükségességét.

A vallásháborúk kora óta nem hatotta úgy át az egymásrautaltság érzése a Habsburg-udvart és a pápai kúriát, mint ezekben az években. Szerepe volt ebben annak, hogy a vakbuzgóságra nevelt Ferenc József és tanácsadóinak egy része az állítólagos „túlzott engedmények” mellett, a felvilágosodás és a liberalizmus „felforgató” eszméinek, meg a protestantizmusnak tudta be mindazt, ami a dinasztia uralkodásának a nyugalmit megzavarta. A világi hatalmához görcsösen ragaszkodó, az olasz nemzeti egységmozgalom ellenében az egyházi államot mindenképpen fenntartani kívánó pápaság is messzemenően kereste az együttműködést az osztrák császársággal. 1849 után a birodalomban nemcsak a forradalmak idején hozott egyházpolitikai reformokat számolták fel fokozatosan, hanem a jozefinizmus maradványait is. Az uralkodó lemondott a középkor óta féltékenyen őrzött placetum regiumról, a királyi tetsvényjogról, azaz minden uralkodói ellenőrzéstől mentessé tette a pápai hatóságoktól érkező egyházi rendelkezések érvényesítését. A még Mária Terézia által kitiltott jezsuita rend visszatért a birodalomba. Az 1855-ben Róma és Bécs között kötött, éppen Ferenc József huszonötödik születésnapján aláírt konkordátum a katolikus egyház tevékenységét szinte teljesen mentesítette az állami felügyelettől. A katolikus ifjúság oktatását minden szinten közvetlenül egyházi ellenőrzés alá helyezte. A vegyes házasságban élő katolikusok családjogi ügyeit is egyházi bíróság elé utalta. A püspökök felhatalmazást nyertek, hogy az alsópapságot – a kolostorba záratást is beleértve – maguk büntethessék. A megegyezés biztosította az egyházi javak autonóm igazgatását, egyházi tulajdonná nyilvánította a Vallás- és tanulmányalap közel 400 ezer kat. holdra rúgó magyarországi birtokállományát, noha korábban az egyház csak haszonélvezeti joggal rendelkezett. Hiába iktatták 1848-ban törvénybe „örök emlékezetül” az egyház

kármentesítés nélküli lemondását a tizedről, a konkordátum földbirtokot, illetve állami járadékot kötött ki kárpótlásul. A magyar egyházfők mégsem örültek maradéktalanul annak, hogy a Habsburg-hatalom a katolikus egyházat szinte állammá tette az államban, mivel csak nagy ügyelbajjal tudták megakadályozni, hogy a birodalmi egység érdekében a magyar katolikus hierarchiát ne rendeljék alá a bécsi primásnak.

A katolikus pozíciók erősítése mindenekelőtt az egyházi önkormányzatuk gyakorlásában korlátozott protestánsok rovására érvényesült. Míg a katolikus egyházi társulatok mentesültek az 1852-ben kiadott „egyleti törvény” korlátozásaitól, a protestánsokkal szemben kirívó szigorral alkalmazták azokat. Nemcsak az oktatásügy átszervezéséhez fűződtek protestáns sérelmek. A vegyes házasságok létrejöttének akadályozását célzó 1856. évi házasságjogi nyílt parancs egyik kiegészítő rendelkezése például kimondta, hogy katonai személy csak katolikus pap előtt köthet vegyes házasságot. Egy másik, ugyancsak 1856-ban kiadott rendelet a katolikusnak nyilvánított temetőkben akkor is csak szertartás nélkül és elkülönített helyre engedte meg más vallásúak temetését, ha a községben más temető nem is volt.

A katolikus egyháznak nyújtott kedvezmények korántsem jelentették azonban azt, hogy a rendszer számára megbízhatatlan, vagy vele éppen-séggel szembeforduló papok is kedvezményekben részesültek volna. A szabadságharc leverését követően kivégzett tucatnyi egyházi személy többsége katolikus volt, és több, a nemzeti ügy támogatásával vádolt katolikus főpap eltávolítására is sor került. Soha addig Magyarországon annyi katolikus papot nem vetettek fogságba haladó törekvései miatt, mint az önkényuralmi rendszer idején.

A bécsi hatalom II. József hajdani kísérletével ellentétben az abszolutizmust immár nem felvilágosítással, hanem szellemi elnyomással párosította. A sajtó ellenőrzésének kezdeti szabályozatlansága a tettelegességig is fajuló hatósági túlkapásokra éppen úgy lehetőséget nyújtott, mint a körülményeket, sőt esetenként a nyelvet is alig ismerő katonai, illetve rendőrhatalóságok anekdotákban sokat emlegetett kijátszására. Átmeneti intézkedések után hatósági utasításként látott napvilágot 1852-ben a sajtórendtartás, amely körültekintő gondossággal intézményesítette a cenzúrát. Az újságokat egy órával, egyéb nyomtatványokat három nappal a megjelentetés előtt be kellett mutatni. Ennek folytán a nyom-

datulajdonosok – többnyire egy személyben kiadók is – és a szerkesztők félve a már kinyomtatott mű elkobzásával járó óriási veszteségtől, mondhatni maguk váltak a kiadandó művek előcenzoraivá, illetve fokozott öncenzúrára szorították a szerzőket. Az, hogy az illetékes rendőrtisztviselő a kefelevonatot cenzúrázza, kivételes kegynek számított, amit jobbra csak egyes befolyásos hírlapszerkesztők értek el. A rendőrség, illetve a könyvek cenzúrázására a birodalomban 29, ebből a magyar tartományokban 8 helyen felállított könyvvizsgáló bizottság a megjelenést megtilthatta, sőt a nemkívánatos sajtótermék lefoglalásáról is intézkedhetett. Ellenőrizte azt is, vajon nem terjesztenek-e olyan külföldi sajtóterméket, amely szerepel az időről időre kiadott tilalmi listákon. Felelősségre vonás esetén büntetés fenyegette a tiltott munka szerzőjén kívül esetleges fordítóját, szerkesztőjét, kiadóját, a nyomdászt s a terjesztő könyvkereskedőt is. Az „uralkodási forma erőszakos megváltoztatására”, „polgárháború előidézésére” való izgatás esetén 20 évig, felségsértés, „az országos közigazgatás elleni megvetésre”, ítéletek, rendeletek elleni „engedetlenségre” csábítás esetén 5 évig terjedő börtönbüntetés fenyegette a rendtartás megszegőit. Egy évig terjedő „szigorú fogság” várt nemcsak a nemzetiségi vagy a vallási „pártoskodásra” serkentőire, hanem „a polgári társadalom egyes osztályai vagy rendei” elleni hangulatkeltőre és arra is, aki a házasság intézményét, illetve „a tulajdonjog fogalmát lealacsonyítja, vagy megingatni törekszik”. Még a „közbiztonságot nyugtalanító” jóslat közlője is féléves szabadságvesztésre számíthatott.⁷

Az önkényuralom szervei az utas- és áruforgalom ellenőrzésekor, a vagyoneklobzások alkalmával, a házkutatások során különös gonddal figyeltek minden sajtótermékre, amely tudatformáló céljaikat veszélyeztethette. Jellemző módszerességükre, és (ismerve az illegális művészeti és sajtótermékek terjesztésének ezt a formáját) indokolt aggályosságukra, hogy 1853-ban császári nyílt parancs tiltotta meg a könyvek, a nyomtatványok, a képek és a szobrok házalás útján történő értékesítését.

A szellemi élet gúzsakötéséhez tartozott a nyilvános rendezvények és a színházi előadások megrendszabályozása is. 1855-ben még azt is

⁷ Lásd az 1852. május 27-i sajtórendtartást és bizalmas végrehajtási utasítását. Magyar Országos Levéltár D. 191. Helytartótanács. Elnöki, személyesen kezelt iratok 1865. II–15–49204.

megtiltották, hogy Vörösmarty árváinak a támogatására nyilvános előadásokat és hangversenyeket szervezzenek. Nemcsak a rendőrség engedélyét és megbizottainak jelenlétét szabták feltételül, hanem arra is jogot adtak a rendőrhatóságoknak, hogy a próbák során beleszóljanak a dramaturgiai és rendezési kérdésekbe, sőt a maszkok és a díszletek megválasztásába is. A pesti Nemzeti Színház története jól példázza a rendőri beavatkozás különböző formáit. Amikor 1850 augusztusában püsszegés zavarta a császár születésnapját ünneplő díszelőadást, a karzat közönségéből 14 nézőt 30–30 botütéssel, hármat pedig vesszőzéssel büntettek. Auber *Alarcosbál*-jának előadását, amely a később Verdi által is megzenésített Scribe-szövegkönyvet követte, Josef Protmann pesti rendőrfőnök csak úgy engedélyezte, ha abban III. Gusztáv király – a történelmi tényekkel ellentétben – megmenekül, a merénylők viszont illő módon rendőrkézre jutnak.

Az elnyomó rendszer a köztevékenység minden színterét megszállva, a hatalom minden eszközét igénybe véve törekedett beolvasztó és tudatformáló céljai keresztülvitelére.

II. FEJEZET

POLITIKAI MAGATARTÁSFORMÁK AZ 1850-ES ÉVEKBEN

1. A NEMZETISÉGEK CSALÓDÁSA

A Habsburg-hatalom önkényuralmi rendszerének egyik feloldhatatlan ellentmondásává vált, hogy 1849 után úgyszólván minden intézkedése, amelyet az „új és egységes Ausztria” megszilárdítása érdekében tett, lazította kapcsolatát a horvátokkal és a magyarországi, illetve az erdélyi nemzetiségekkel. Azokkal az erőkkel tehát, amelyeknek éppen a forradalom által megdöntött régi rendszer idején felhalmozott jogos elkeseredettségét olyan sikeresen tudta saját forradalom ellenes céljai szolgálatába állítani. Pedig szövetségesként való megtartásuk, illetve a magyar forradalomhoz hajló csoportjaik elszigetelése nagyon is érdekében állott a rendszernek, hiszen a nem magyar nemzetiségű lakosok együttesen „a magyar tartományok” népességének többségét alkották.

A korszak egyetlen, a nemzetiségi megoszlást is számba vevő, de azt a magyar nemzetiségűek rovására torzító statisztikája szerint, az 1850-ben tartott népszámlálás idején a lakosság százalékosan így oszlott meg:

1. táblázat
Magyarország lakosságának anyanyelvi megoszlása (1850)
(%-ban)

Ország rész	Magyar	Szlovák	Román	Német	Szerb-horvát	Kárpát-ukrán	Egyéb
A szűkebb Magyarország (a Vajdasággal és a Bánsággal)	44,2	16,4	12,0	12,4	5,9	4,3	4,8
Erdély (a Partiummal)	26,9	—	57,3	10,4	—	—	5,4

Ha tekintetbe vesszük is a magyarok arányának szándékos csökkentését (elsősorban a németek javára), kétségtelen, hogy az egykorú Magyarországon és Erdélyben a nem magyar népek voltak többségben, nem is szólva arról, hogy Horvátországban a magyarok aránya elenyésző volt. Nem kétséges tehát, hogy az önkényuralom céljainak megvalósítása messzemenően függött a nem magyar nemzetiségűek magatartásától is.

Az önkényuralom rendszerének kiépülése a magyarság mellett a reményekben mindinkább csalatkozó többi népet is keserűséggel töltötte el, sőt a politikailag leginkább tudatos rétegek zömét hovatovább szembe is fordította a bécsi törekvésekkel. Gyanakvást keltett az a lázas sietség, amellyel – a magyar ellenállás megtörésének másnapján – feloszlatták, sőt fegyvereik átadására kényszerítették a román, szlovák és szerb szabadcsapatokat. Ehhez járult még Erdélyben annak sérelmezése, hogy felszámolták a román határőrséget is, és tagjait a császári sorkatonaságba osztották. Minden nemzetiség körében (a hazai németiséget is beleértve) elégedetlenséget váltott ki a közadók gyors növelése, az új adók és illetékek bevezetése és kíméletlen behajtása. A magyar népességű országrészen kívül elsősorban a románlakta területeken került sor véres összecsapásokra az adószedő hatalmat képviselő pénzügyőrök, a gyűlölt „fináncok” és a nép között.

Noha Magyarország széttagolása során nemzetiségi ellensúly képzésével akarták útját állni a magyar önrendelkezési törekvések felújulásának, a centralizációs politika a nem magyar népeknek is sok csalódást hozott. A horvát vezető réteg eredetileg a birodalom délszlávok lakta területeinek egyesítését kívánta a saját hegemoniája alatt. A hatalom nemcsak ezeket a reményeket oszlatta szét. S nemcsak annak állta útját, hogy felszámolásra kerüljön a katonai határőrvidék különállása, noha az a horvát gazdasági-társadalmi fejlődésnek is a forradalmi magyar kormányzat által messzemenően méltányolt alapkövetelménye volt. Az 1848–49-ben a Habsburg-hatalomért minden más népnél nagyobb véráldozatot hozó horvátoknak le kellett mondanunk még az önkormányzat remélt kiterjesztéséről, hovatovább fenntartásáról is. Jellačić már 1849 nyarán összeütközésbe került saját báni tanácsával, amely távollétében megtagadta a horvát önrendelkezési törekvéseket is sértő olmützi alkotmányt. Megdöbbenve tapasztalta, hogy honfitársai Zágrábban nemcsak sajtórendszabályai, hanem az ellen a fekete-sárga zászló ellen is tüntettek, amely-

nek diadaláért küzdött. Hamarosan maga is alkudozásra kényszerült a centralizációs politikát kiteljesítő Schwarzenberg–Bach-kormányzattal, immár azért könyörögve, hogy a horvátokat is sújtó jogfosztó és beolvasztó rendelkezések fájalmát legalább közreadásuk kíméletességével enyhítsék. Semmiféle uralkodói dicséret és báni magyarázkodás nem változtatott azonban a horvát országgyűlés felosztatásának, a horvát közigazgatási és igazságszolgáltatási önkormányzat hatálytalanításának, a határőrvidék feudális elemekkel terhes katonai alávetettsége továbbéltetésének a tényén s azon, hogy a kulcspozíciók betöltésénél nem a horvát érdekeket és kívánságokat, hanem kizárólag az összbírodalmi érdekeket vették figyelembe. (Jellemző módon elutasították Jellačićnak még azt a kérelmét is, hogy a horvátországi hivatalnokok uniformisának színét legalább maguk állapíthassák meg. Kivételes kegynek számított annak engedélyezése, hogy az egyenruhák szabásában mérsékeltlen, de érvényesüljenek a horvát nemzeti vonások is.) Jellačić óriási pénzjutalmat és 1854-ben grófi címet kapott ugyan, de befolyását az udvarban erősen csökkentette, hogy képtelen volt megakadályozni a horvát, illetve általában a délszláv nemzeti törekvések továbbélését. A horvát nemzeti törekvések következetesebb képviselői az üldöztetéstől sem menekültek meg. A gyanúsak listájára került a horvát nemzeti mozgalom olyan vezetője, mint Ivan Kukuljević, a történelmi társulat megalapítója, Josip Juraj Strossmayer diakovári püspök ellen pedig, akit egyébként a német nyelv terjesztésének akadályozásával is megvádoltak, adómegtagadás címén még katonai végrehajtást is indítottak. A krími háború idején, amikor a fegyverbe szólított horvát határőrök elégedetlensége a felszínre tört, Ljudevit Gaj, az illír mozgalom hajdani vezére került vizsgálati fogságba. A politikaival társuló kulturális elnyomást példázza, hogy többek között a horvát nemzeti irodalom két jeles személyiségét, Mirko Bogovićot és Ivan Filipovićot is hosszú börtönbüntetésre ítélték. Ugyanakkor az uralkodó egyes gesztusai, illetve intézkedései, így a horvát báni méltóság továbbéltetése, a zágrábi érsekség megalapítása (1852) és a lojális horvát sajtótermékek támogatása a horvátországi dinasztiahűség átörökítéséhez járultak hozzá.

Míg a báni méltóság fenntartása a horvát nemzeti önkormányzat illúziójának tápot adott, a magyarországi szerbeknek e vonatkozásban a „Vajdaság” elnevezéssel kellett megelégedniük s azzal, hogy Ferenc Jó-

zsef uralkodói címeinek végtelen sorában immár a „Szerb Vajdaság nagyvajdájának” is nevezte magát. Nagy elkeseredést keltett, hogy az 1848–49-ben létrehozott szerb hatalmi szervek tevékenységét betiltották, sőt a lojális Rajačić pátriarkát is fegyveres beavatkozással fenyegették meg arra az esetre, ha akadályozni merné a felszámolt szerb önkormányzat irattárának lefoglalását. Valójában Rajačić számára csak az a lehetőség maradt, hogy a szerb nemzeti törekvéseket a görögkeleti egyházi szervezet keretei közt éltesse tovább. Ez viszont szükségszerűen visszavetette a szerb nemzeti mozgalom polgárosítására irányuló erőket, Svetozar Miletić és társai befolyásának érvényesülését. Az önkényuralmi közigazgatásban számos szerb is alkalmazást nyert, a jelentős pozíciók azonban szinte kivétel nélkül a Monarchia megbízható katonáinak és bürokratainak a kezébe kerültek. Összhangban állt ez Schwarzenberg cinikus célmeghatározásával, azzal, hogy az új koronataromány, mint holmi „fattyú”, kellő náspángolással jól nevelt „gyermekké” formálódjék. Baljós jelnek tekintették a szerbek azt, hogy a nemzeti központjuknak számító Karlóca helyett az erős német polgársággal bíró Temesvár lett a tartomány székhelye. A Vajdaságban az elcsatolás miatt zúgolódó magyarok és a nemzeti törekvéseik semmibevételét sérelmező románok által is fokozott elégedetlenség olyan mértéket öltött, hogy a kormányzó, Ferdinand Mayerhofer báró tábornok kihirdette a statáriumot. Elnémították a szerb nemzeti sérelmeket hangos szóval panaszló lapokat, betiltották vagy működésük beszüntetésére kényszerítették a kulturális és diákegyesületeket. Az 1850-es évek folyamán titkos jelentések sora emlegette: mind több szerb kárhoztatja, hogy 1848–49-ben segítette a császáriakat a magyarok ellenében. Maga Stratimirović, a szerb felkelő sereg császári tábornokká emelt vezére is gyanússá vált Bécsben, s mint későbbi, az önkényuralom és a Habsburg-hatalom elleni nyílt állásfoglalása bizonyította, nem ok nélkül. Különös gonddal ellenőrizték a Vajdaság és a határőrvidek lakosságának kapcsolatait a szerb fejedelemséggel. Még azt a Knićanin tábornokot is bizalmatlankodva figyeltették határszéli látogatása alkalmával, aki az 1848-ban magyarországi betörésre toborzott szerb önkéntesek parancsnoka volt.

A szerbség elégedetlensége a Vajdasággal, annak felismerése, hogy ennek keretei közt nem biztosították számukra a nemzeti önkormányzat feltételeit, korántsem jelenti azt, mintha a formális engedményeket is

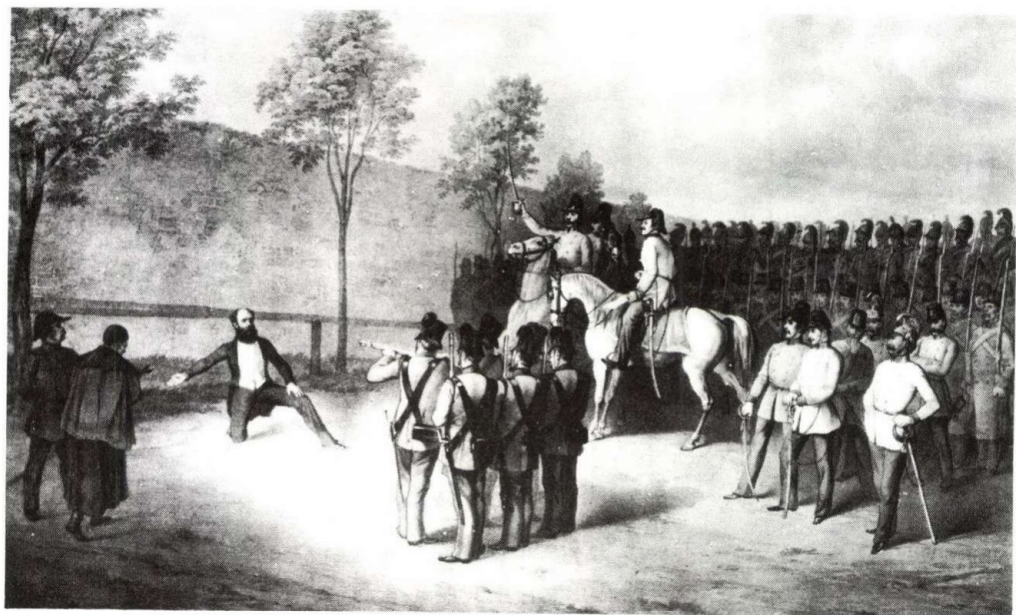
69. „A két mészáros”. Olasz rajz 1849-ből. A cári hatalmat jelképező medve kiszolgáltatja a Magyarországot szimbolizáló nőalakot a kétfejű Habsburg-sas kegyetlenségének

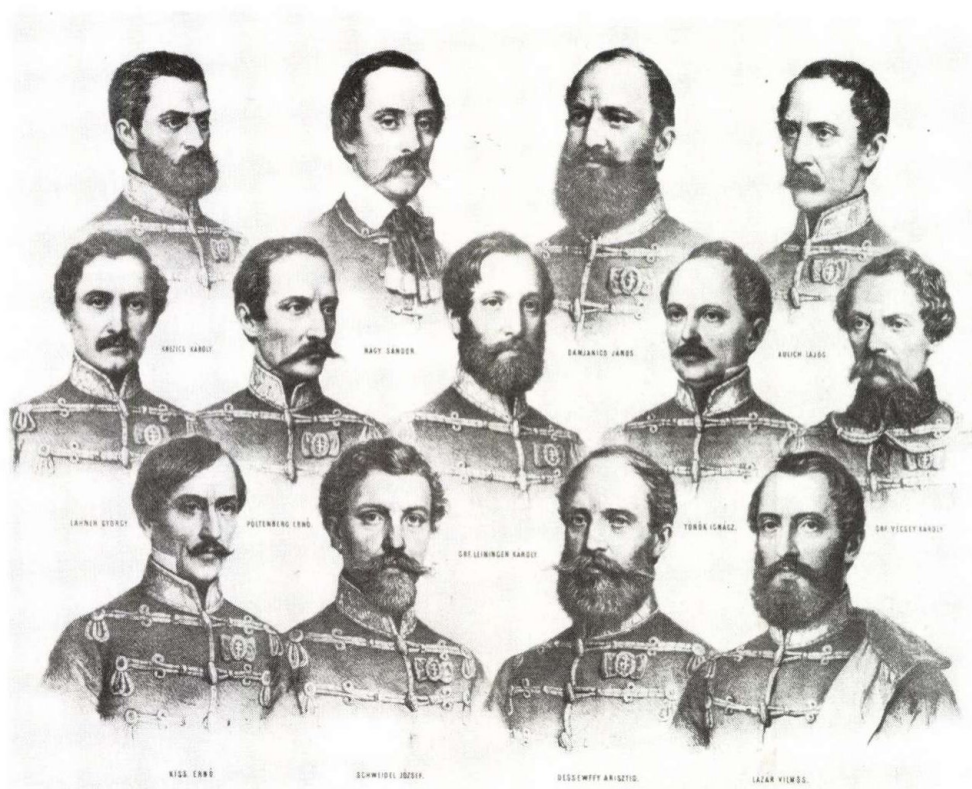
70. Felix Schwarzenberg herceg,
birodalmi miniszterelnök

71. Julius Haynau báró, tábornagymag

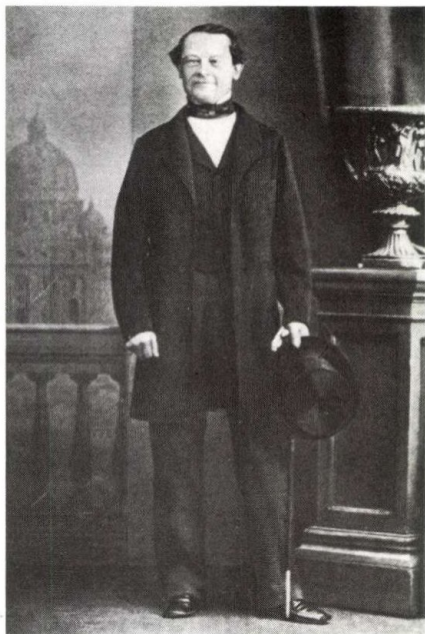
72. Batthyány Lajos kivégzése 1849. október 6-án

73. Az aradi vértanúk

74. Ferenc József 1860-ban

75. Alexander Bach,
birodalmi belügyminiszter

76. Albrecht főherceg,
Magyarország főkormányzója

77. Karl Grünne gróf,
a császár főhadsegéde

78. Johann Kempén báró,
birodalmi rendőrminiszter

79. Dessewffy Emil gróf

80. Apponyi György gróf

81. Szőgyény László

82. Zichy Ferenc gróf

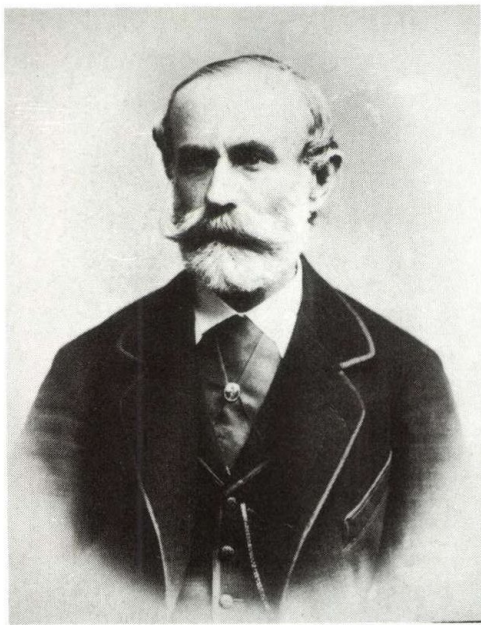
83. Eötvös József báró

84. Szalay László

85. Kemény Zsigmond báró

86. Mocsáry Lajos

87. Kossuth Lajos

88. Kossuth tervezete a Dunai Szövetségről
a L'Alleanza című milánói lapban

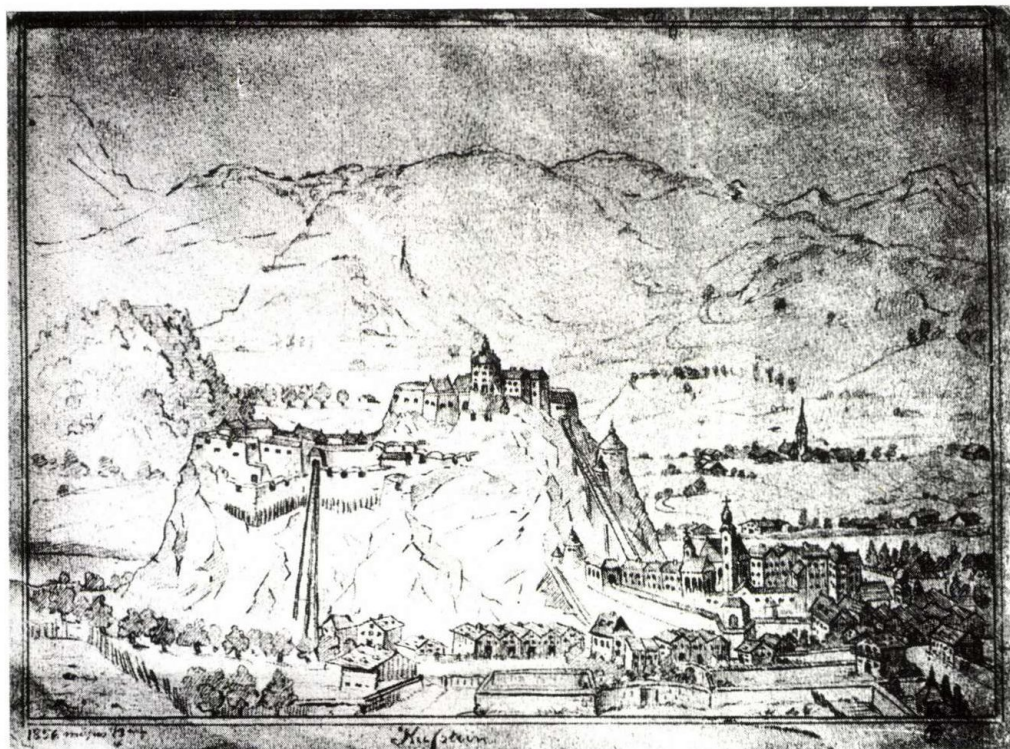
89. Teleki László gróf

90. Klapka György

91. Kossuth köszöntése New Yorkban 1851. december 6-án

92. Kufstein vára

nélkülöző szlovákok szemében ne tűntek volna még ők is viszonylag kedvezményezetteknek. A szlovák nemzeti mozgalom vezetői azt kívánták, hogy a Habsburg-hatalom váltsa be a nemzetek egyenjogúságának és önkormányzatának megteremtésére tett ígéreteit az ő esetükben is legalább annyira, hogy a Vajdaság mintájára alakítson külön koronatarományt a szlováklakta területekből. Kívánságuk nem talált meghallgatásra. Csalódottságukat fokozta, hogy a pozsonyi és a kassai kerületben vezető szerephez jutottak egyes, a rendszerrel együttműködő aulikus magyar arisztokraták, és így még a „magyar urak” sokat fájlalt hegemoniájának megtörését sem tapasztalhatták. Hamarosan a legtöbb pozíció e területen is császári bürokraták kezébe került ugyan, anélkül azonban, hogy ez a szlovák nemzeti törekvések érvényesülése szempontjából kívánatos változást hozott volna. A germanizálás a szlováklakta területeken is teljes erővel folyt. Az anyanyelv használatát csak az alsó fokú közigazgatás szintjén tudták úgy-ahogy biztosítani. Míg az elemi oktatás szlovák nyelvűségét általában sikerült megőrizniök, sőt megerősíteniök, az a térhódítás, amit a szlovák nyelv az 1850-es évek kezdetén a középiskolákban elért, nem bizonyult tartósnak. Míg az évtized elején a szlováklakta területek középiskoláinak több mint egyharmadában oktattak szlovákul, az évtized második felében már alig egyhatodában. Az oktatásügy területén a szlovák nemzeti törekvések legnagyobb sikerét az 1860-as évek hozták meg, akkor ugyanis három szlovák középiskolát állítottak fel.

A szlovák nemzeti mozgalom szétforgácsolódásában a belső ellentétek felújulása mellett az önkényuralom elnyomó és megosztó intézkedései is fontos szerepet játszottak. A kormányzat egyoldalúan avatkozott be a szlovák politikai küzdelembe és abba is, ami az irodalmi nyelv kialakításáért folyt. Az 1849-ben bécsi egyetemi tanárrá kinevezett Ján Kollárt és csoportját támogatta Štúr demokratikus irányzata elleni konzervatív ihletettséggű ideológiai-politikai harcában. Kollár lapja, a *Slovenské Noviny* a bécsi kormányzat szócsövévé vált, szerkesztője azonban már 1852-ben bekövetkezett halála előtt meglehetősen elszigetelődött. Az önkényuralmi rendszernek az együtt élő népek megosztására, nemzeti mozgalmak szétzilálására irányuló politikájának jellemző példái közé tartozik, hogy a szlovák nemzeti törekvések hivatalt vállaló képviselői közül Ján Franciscit Besztercebányáról előbb Debrecenbe, majd Nagyváradra, Stefan Marko Daxnert Kassáról Sátoraljaújhelyre, végül Nyagykállóba he-

lyezték. Ján Pálárik selmeci segédlelkészt egyházi főhatósága előbb kolostorba küldte, majd Pestre helyezte át, kiszakítva őt is eredeti környezetből. Az államellenes agitációval vádolt Hurban rövid időre az abszolutizmus börtönét is megismerte. Utóbb azonban visszanyerte lelkészi állását, sőt lapkiadási engedélyhez is jutott.

1850 elején az erdélyi, a bánsági és a magyarországi románság vezetői közös kérelemlevéllel fordultak a császárhoz. Felsorolva nemcsak régi, hanem immár új sérelmeiket is, kérték a birodalom románlakta területeinek politikai és közigazgatási egységgé való formálását, arányos képviselőket a politikai fórumokon, szabad nyelvhasználatot és azt, hogy a császár „a román nép nagyhercege” elnevezést is sorolja címei közé. Noha a ködös ígéretekbe burkolt visszautasítás nagy elkeseredést szült, még nem vette el a lojális román politikusok kedvét az újabb kérvényezési akcióktól. Hiába kérték azonban azt is, hogy legalább egységes igazgatszolgáltatási szervezethez juthassanak Bécsben működő román legfelsőbb fórummal, és önálló román felsőoktatási intézményt állíthassanak fel Erdélyben. Elkeseredésüket növelte, hogy az udvar mind élesebb hangon fogalmazta elutasításait, sőt több vezetőjüket, köztük Simion Bărnuțot egyenesen kiharcolta a birodalmi fővárosból. Erdélyben Avram Iancu már 1849 karácsonyán elfogták az újlázongásokért bűnbakot kereső császári katonák, de paraszthívei erőszakkal kiszabadították. Az erdélyi román felkelés volt vezéré, aki büszkén utasította el a császári kitüntetéset, 1852-ben vetették újra fogságba, mert régi harcainak színhelyén, az Érchegységben leverte a kétfejű sást a parasztnyúzó kincstári igazgatóság épületéről. Végül is szoros rendőri felügyelet alá került. Erdélyi radikális társainak egész sora jutott hasonló sorsra, vagy kényszerült menekülésre.

Indokolt sérelemként rótták fel a románok, hogy a Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság önálló közigazgatásának megszervezése után – noha az új „koronaországban” a románok aránya volt a legmagasabb, az összlakosság több mint negyedét tette ki – mindössze 6 közigazgatási tisztviselő, az összlétszám alig 2%-a került ki soraikból. Egész Erdélyben pedig a románság abszolút többsége ellenére az 1850-es évek végén mindössze 172 román közhivatalnok működött. A brassói középiskola felállításától és a belényesinek 8 osztályos gimnáziummá való fejlesztésétől eltekintve a görögkeleti és a görög katolikus egyházak minden oktatás-

ügyi erőfeszítése is csak az elemi iskolák számának gyarapítására bizonyult elegendőnek. Az 1849 után létesített 2 új román tanítóképzőt a kormányzat felekezeti ellentétekre hivatkozva hamarosan bezáratta.

Jelentős politikai visszahatása volt annak, hogy a katolikus pozíciók erősítésére törekvő bécsi kormányzat az erdélyi görög katolikus egyháznak olyan kedvezményeket biztosított, amelyekhez a görögkeleti egyház minden lojalitása ellenére csak hosszú idő múltán jutott. 1850-ben a magyar forradalom támogatása címén elítélt Lemény görög katolikus püspök helyébe Sterca-Suluțiu került. A már korábban Fogarásról Balázsfalvára helyezett püspökséget 1853-ban érsekség rangjára emelték, és a magyar államtest széttagolására irányuló koncepciónak megfelelően felszámolták függését az esztergomi érsektől. Hozzácsatolták viszont a „magyar koronaországhoz” tartozó nagyváradi görög katolikus egyházmegyét is, és lehetővé tették számára, hogy a görög katolikus pozíciókat két új püspökség, a szamosújvári és a lugosi szervezésével erősítse meg. Ugyanakkor Thun ellenzése folytán sikertelen maradt Șaguna püspöknek az a kísérlete, hogy egységes egyházi testület kerüljön a birodalom különböző „koronaországai”ba: Magyarországon, Erdélyben, a Vajdaságban és Bukovinában élő görögkeleti románok élére. Igaz, Șaguna sikerrel háríthatta el Sterca-Suluțiu térítési kísérletét, de a görögkeleti románság nagy keserűségére másfél évtizeden át még azt sem sikerült elérnie, hogy a román görögkeleti egyház kiszabadulhasson a karlócai szerb érsekség függéséből. Șaguna lojalitása csak 1864-ben hozta meg gyümölcsét, a szerb–román ortodoxia egyházi közösségének várva várt felbontását, és az ő kinevezését a magyarországi és erdélyi görögkeleti románság érsekévé.

A magyarországi némettség jelentős hányada szolidáris volt a magyar forradalommal, legjobbjai tevékenyen működtek közre az önvédelmi háborúban is. Érthető, hogy soraikban a germanizáló hatalom intézkedései ellentmondásos fogadtatásra találtak. De azok a német népcsoportok sem fogadták osztatlan helyesléssel a birodalom újjászervezésének módját, amelyeknek támogatására a kormányzat nagyon is számított. A bánági németek a magyarországi némettség nemzeti szervezkedésének egyik korai dokumentumában, az 1849 őszen Ferenc Józsefhez intézett és önálló német tartomány kihasítását igénylő folyamodványukban – nem tudva még, hogy mennyire formális annak a Vajdaságnak a „szerb”

jelzője, amellyel a „Temesi Bánságot” közigazgatásilag összefűzték – indokoltnak tartották felpanaszolni, hogy ámbár „az uralkodóházzal rokon fajhoz tartoznak, védtelen árvákká lettek egy más nemzetiség házában”.¹ A bánsági németek nem lettek védtelen árvák, sőt nagyon is kedvezett nekik a Temesvár székhellyel szervezett új koronaország egész kormányzati rendszere. Intézményesített nemzeti önkormányzathoz azonban, amire eredetileg törekedtek, nem jutottak. Öröklött privilégiumaik sérelmei folytán korántsem voltak egyértelműen elégedettek az erdélyi szászok, noha hivatali érvényesülési lehetőségeik politikai megbízhatóságuk és a rendszer germanizáló törekvései folytán számottevően javultak. Túlnyomó többségük fájdalmasan vette tudomásul féltékenyen őrzött és 1849-ben a bécsi kormány által még fenntartandónak ígért közigazgatási és törvénykezési önállóságuk felszámolását. Az evangélikus egyház súlyos sérelmei is kedvezőtlenül befolyásolták a szászok és a kormányzat viszonyát, s hozzájárultak ahhoz, hogy a szász értelmiség mindinkább a birodalom határain túl élő németiséggel keresett kapcsolatokat.

A kárpátukránok politikai állásfoglalására, a nagy szlovák és román paraszti tömegekhez hasonlóan legerősebben a jobbágyszabadítás végrehajtásával kapcsolatos fejlemények hatottak. Tekintettel arra, hogy osztálytörekvéseik érvényesítése legtöbbször az önkényuralmi erőszakszervezetek fellépésén tört meg, sőt a kincstári uradalmak esetében maga az alapkonfliktus is az államhatalom helyi képviselőivel fordította szembe őket, érthető, hogy az 1850-es években a hangulatjelentések nagyon is kételkedtek a megbízhatóságukban. A kárpátukránok politikai vezetőjének szerepét meglehetősen önkényességgel monopolizáló Adolf Ivan Dobrzanszky, aki a cári intervenciós csapatok oldalán tevékenykedett 1849-ben, már az olmützi alkotmány kibocsátása után berzenkedve tapasztalta, hogy a kárpátukránokat a politikai önkormányzatnak még a minimumával sem kecségtették. 1849-ben az ungvári kerületi főbiztos oldalán nyert vezető hivatali beosztást, anélkül azonban, hogy népe sorsának alakulását tartósan és érdemlegesen befolyásolhatta volna. Be kellett érnie az igen keskeny kárpátukrán értelmiségi réteg néhány tagjának hivatali alkalmaztatásával és azzal, hogy az anyanyelvi oktatásnak ne csu-

¹ Idézi: BERZEVICZY ALBERT, *Az abszolutizmus kora Magyarországon. 1849–1865.* I. Bp. 1922–1937. 148.

pán az elemi iskolákban, hanem az ungvári gimnáziumban is tere nyílték. 1850-ben azonban Dobrzanszkyt elhelyezték Ungvárról. A kormányzat még őt sem ítélte alkalmasnak arra, hogy saját népe körében tevékenykedjék. A kárpátukrán parasztság túlnyomó része politikai tekintetben is szinte teljesen az alsópapság töretlen befolyása alatt maradt. Ennek is nagy szerepe volt abban, hogy köreiben tovább éltek a cári hatalom iránti illúziók, sőt a krími háború idején – a Habsburg-hatalom és a cári Oroszország viszonyának kiéleződése nyomán – még meg is erősödtek.

Magyar körökben valóságos szállóigévé vált az 1850-es években, hogy a Habsburg-hatalomtól a nemzetiségiak azt kapták jutalmul, amit a magyarok büntetésül. Akadtak azonban olyanok is, akik e mondat valóságtartalmából a magyarság és az elnyomatásban vele osztozó többi nép megbékélésének és összefogásának a lehetőségére következtettek. A nemzetiségiak túlnyomó többségéről még csak azt lehetett megállapítani, hogy az önkényuralmi centralizáció legalább annyi keserűséggel töltötte el, mint amennyi reménységgel 1849-ben a magyar hegemonia megtörését fogadta. Maga Štúr is így kesergett 1851-ben egy magánlevelében: „Ezelőtt, habár magyar járom alatt is, mégis volt valamilyen életünk és kapcsolatunk, de most német drill alatt, körülvéve, semmink sincs, elvesztettek vagyunk, tespedünk. Fájdalmas, de való tény. A németek a győztes harc után nemzeti egyenjogúságot ígértek; a magyarok verve, de az egyenjogúság gúny tárgyává lett... megaláztak, üldözöttek azok, akik minden lehetőt megtettek a kormányért.”² Szinte attól a naptól kezdve, hogy a nemzetiségiak is megismerék az önkényuralmat, gyarapodott soraikban a magyarokkal megbékélést keresők, a levert forradalommal legalább titkon szolidaritást vállalók száma. A Herńád mentén már 1850 elején szlovák rokonszenvtüntetés köszöntötte a fogolymentekben hurcolt magyarokat. Az erdélyi románok lapja 1851 tavaszán leköszölte a *Pesti Napló* egyik megbékélésre szólító cikkét, s ha kivételképpen is, de egy ez idő tájt keletkezett román népdal egyenesen Bem apót hívta segítségül. Szerencsen a görög katolikus lelkész templomának keresztet tartó toronygombjába egy Kossuth-kiáltványt és a Függelenségi Nyilatkozat szövegét rejtette. Mocsáry Lajos a múltbeli magyar nemzetiségi

² Idézi: VLADIMIR MATULA, L'udovit Štúr (1815–1856). Ford. CSIZMADIA DEZSŐ. Bratislava, 1956. 56.

politikát némi kritikával is illető írásában, 1855-ben a valóságot alighanem szépítve már azzal bízatta nemzetét, hogy „kevés kivétellel szeretnek is téged lakótársaid”.³ Ekkortájt alighanem éppen az egyértelmű szolidaritás volt a kivételes. De az bizonyos, hogy mindaz, ami a magyar forradalom akárva-akaratlanul általuk is segített leverésének a nyomába lépett, gondolkodóba ejtette és önvizsgálatra indította a nemzetiségiek jelentős részét, legjobbjait pedig hovatovább a régi ellentétek feloldása útjának keresésére ösztönözte.

2. MAGYAR POLITIKAI HANGULATVISZONYOK 1849 UTÁN

Ha a magyar hadsereg fegyverletétele, az ország katonai megszállása le is zárta a hadjáratot, a békét nem azonnal hozta meg. A gerillaalakulatok szórványos utóvédharcain kívül helyenként összeütközésekhez vezettek a megszállók terrorintézkedései is. Az óriási katonai fölény azonban hamarosan megtörte az ellenállás utolsó maradványait. Az elkeseredés nem könnyen csillapodott, annál kevésbé, hiszen a megszálló katonaság, a zaklató karhatalom ténykedése, a hatósági hirdetményekben közzétett tilalmak, utasítások és fenyegetések sokasága a tömegek életviszonyait, személyes szabadságát közvetlenül is érintette. Széles körben keltett mély részvétet a kivégzések és a súlyos ítéletek híre, tízezrek gyászolták elesett hozzátartozóikat, százezrek aggódtak a kényszersorozott vagy éppenséggel szökésben levő családtagért, milliókat gyötört a kétség, mit tartogat számukra a jövő. S mindez a politikailag tudatos rétegekben egybefonódott a nemzet sorsáért érzett aggodalommal.

Azokban a nemesi, polgári, értelmiségi körökben is, amelyeknek a politikai mentalitása elsősorban formálta a közvéleményt, kevés volt az olyan családi otthon, ahol ne sírattak volna legalább egy elesettet, rabot, kényszersorozottat, vagy ne kutattak volna elveszettet, ne bújtattak volna üldözöttet. Még kevésbé olyan, ahol ne keltett volna félelmet egy hatósági írás kézbesítése, vagy az, ha házkutatást jelzett az éjjeli zörgés az ablakon. Hangosan legfeljebb a vadászfegyverek, meg a „szűzdohány” elkobzása, vagy a cégtáblák német nyelvre festése miatt zsörtölődtek,

³ MOCSÁRY LAJOS, *A magyar társasélet*. Pest, 1855. 12–13.

de szívük mélyén azt síratták, amiről úgy hitték, hogy elveszett: a hazát. Megkezdődtek a fojtott viták, a suttogó beszédek, Görgei átkozása, a nagy bosszúesküvések, a fogadkozások, hogy mi lesz, ha valaki „még egyszer azt üzeni”, de nem hiányzott az önmarcangoló vádemelés sem. Sőt, gyakran előítéletekkel teli régi érvekkel újrakezdődött a Kossuth elleni hangulatkeltés és Széchenyi egyoldalú magasztalása is. A reménykedők a külpolitikai fejleményektől vártak gyors változást, a hitüket veszítették az elbukás „magyar fátumát” emlegették.

Politikai álláspontok és jellegzetes magatartásformák alakultak ki fokozatosan, politikai csoportosulások születtek vagy keltek új életre, anélkül azonban, hogy iránytszabó személyiségeiktől eltekintve ne hullámoztatta volna a csatlakozók jelentős hányadát az egyik csoporttól a másikhöz az esélyek vélt vagy valóságos változása. A legális fórumok, s így a nyilvános politikai elköteleződés lehetőségének, de a színvallás kényszerének a hiánya is sajátos következménnyel járt. Az önkényuralmi korszak jellegzetes figurájává vált az elvhűségbe dermedve még a szükséges önkorrekciót is elhárító belső száműzött, a kétségek közt hanyódo, a nehéz helyzetből eszközt is cserélve kiutat kereső patrióta éppen úgy, mint a kilátások változása szerint hol ide, hol oda csatlakozó taktikus, az egyéni érvényesülését kizárólagos céllá emelő, köpönyegforgató sikerhajhász.

3. AZ ÖNKÉNYURALOM KISZOLGÁLÓI

Az önkényuralomnak nemcsak a szó szoros értelmében „idegen” szolgálatteltevői voltak, hanem a népüktől elidegenedett, vagy éppenséggel a maguk személyes alkuját a hatalommal honfitársaik rovására megkötő magyarok is. A birodalmi tanács kilenc tagja közt kezdettől fogva ott volt Zichy Ferenc gróf, a helytartótanács volt alelnöke, 1849-ben a cári intervenció seregeihez beosztott császári főbiztcs, a népnyelv megőrző fordulata szerint, a „muszkavezetők” feje és Szőgyény László volt alkancellár, a megszállt területeken még Windisch-Grätz megbízásából létrehozott közigazgatási szervezet vezetője. Később emelte a császár bizalma birodalmi tanácsossá Almásy Mór grófot, a magyar kamara volt alelnökét, aki 1849-ben a császáriak által a megszállt területeken szervezett ideiglenes pénzügyi igazgatás irányítását vállalta.

A garnizonok és helytartósági irodák váltogatásához szokott katonai és közhivatalnoki rétegnek is voltak magyar származású tagjai. Egyesek közülük is beleolvadtak abba a „nemzetek felett álló” rétegbe, amelyik a birodalmat 1848–49-ben „végveszélybe” sodró népekből fegyelmezett alattvalókat akart faragni, hogy azután fokozatosan „osztrák nemzetet” formáljon belőlük. A tábornagyi rangig emelkedett Benedek Lajos éppen olyan keményen harcolt magyar honfitársai, mint az olasz és a lengyel szabadságharcosok ellen. Mecséry Károly báró, akinek magyarságát a sajtó 1860 őszén már kétségbe vonhatta kijelentve, hogy „a közhiedelemmel ellentétben” nem magyar, hiszen cseh földön született, „egész pályáját az örökös tartományokban élte át... magyarul egy szót sem tud, szóval oly német, mint minden más bécsi ember”,⁴ éppúgy a „rend” mindenáron való fenntartását tekintette legfőbb feladatának a csehországi kormányzáság alelnökeként, mint az abszolutizmus válsága idején rendőrminiszterként a forrongó Magyarországon. Aligha dönthető el egyértelműen annak a Hauer István bárónak a „nemzeti” hovatartozása, aki ugyan nem a legmagasabb, de minden bizonnyal az egyik legfontosabb pozíciót töltötte be a Magyarország beolvasztásával kísérletező önkényuralmi rendszerben. Soproni születésű volt, anyja Sigray lány, magyarul is beszélt, így alkalmas volt arra, hogy 1849-ben mint a soproni kerület miniszteri biztosa, majd főispánja, illetve mint a magyarországi közigazgatási szervezet kialakításával megbízott testület belügyminiszteri osztályfőnöki ranghoz jutó tagja, majd Albrecht főherceg oldalán a kormányzáság polgári osztályának vezetője, minden „magyar ügyben” a hivatott szakértő szerepét vállalja. Magyarországi, illetve magyar származása ellenére, vagy éppen azt ellensúlyozandó, ő volt az, aki a magyar jellegűnek elismert pest-budai kerület szűkítése és az ország végleges területi széttagolása mellett kardoskodott. Már soproni biztosként a germanizálás előharcosának, Bach bizalmasaként és Albrecht főherceg befolyásolójaként pedig a beolvasztó politika kíméletlen végrehajtójának bizonyult. Hauerral ellentétben gróf Haller Ferenc tábornok, József főherceg nádor hajdani hadsegédje, az 1840-es évek horvát bánja, Albrecht főherceg helyettese nem annyira az önkényuralmi centralizációnak, mint inkább a dinasztiának volt elkötelezettje. Az utóbbinak azonban olyan

⁴ *Pesti Napló*, 1860. október 23.

mértékben, hogy a konzervatívokéhoz hajló politikai felfogásával ütköző császári rendelkezések gondolkodás nélküli végrehajtására is készen állott.

Az igazságszolgáltató szervezetnek sem csupán az alsó szintjein volt sok, kenyérkeresetre szoruló magyar értelmiségi. Akadt magyar a vezető posztokon is. Közéjük tartozott Nádasdy Ferenc gróf, aki a reformkorban árvai főispán és az erdélyi királyi kincstár elnöke volt, 1849 után pedig előbb a soproni kerületi főtörvényszék elnökségét cserélte fel a bécsi legfelső törvényszék bírói stallumával, majd 1857-ben ez utóbbit a birodalom igazságügyminiszterének a tisztjével. Kinevezésekor számos honfitársa fűzött reményeket ahhoz, hogy végre egy „magyar ember” is bekerült a kormányba, de hamarosan azoknak adtak igazat, akik úgy ítélték felőle, hogy „nagyobb germanizátor... mint minisztertársai”.⁵ 1849 őszén Haynau a helybeli váltótörvényszék elnökét, Uray Bálintot nevezte ki debreceni kerületi főbiztossá. Urayt reformkori szereplése érdemesítette a tábornaszernagy bizalmára, hiszen Szatmár megye alispánjaként 1834-ben ő vádolta meg felségsértéssel Wesselényit, az 1840-es években a reformellenzék letörésére indított koncentrált támadás idején pedig Máramarosban vállalt adminisztrátori megbízást. Uray kíméletlen alapossággal végzett „tisztogató” munkája után főbiztosi tisztjét a kerületi főtörvényszék elnökségével cserélte fel, hogy az ország egyötödének attól kezdve az ő mértéke szerint osszanak igazságot.

Az önkényuralmi kormányzat, amely olyan nagy jelentőséget tulajdonított a tudatformálásnak, nemcsak tilalmakkal élt, hanem sugalmazta is, mi kerüljön sajtó alá, s különösképpen azt, mi a hírlapok hasábjaira. Mindig talált szolgálatkész írástudóra, sőt leplezetlen nyíltsággal áruba bocsátott tollra is. Voltak, akik csak a lapengedélyért cserébe tettek elvi engedményeket, de voltak olyanok is, akik szabályos alku útján állapodtak meg a hatalom megbizottaival, hogy lapjuk milyen összegű havi juttatásért szolgálja a kormány politikáját. Így tett a magyar régmúlt konzervatív nacionalista dicsőítését a polgári nemzeti törekvések gyalázásával társító Vida Károly, a *Figyelmező* szerkesztője, így az erdélyi reformtábor konzervatív ostromozója, Szilágyi Ferenc, aki a *Magyar Hírlap* szerkesztője volt. Ezt tette Császár Ferenc, a hétszemélyes tábla volt bírāja, egy személyben a népiességet, mindenekelőtt Petőfi költésze-

⁵ Idősb Szógyény-Marich László országbíró emlékiratai. II. Bp. 1903–1918. 94.

tét támadó szalonlírikus, a *Pesti Napló* első szerkesztője is. De nem maradt jutalmazatlan a konzervatív ihletésű Széchenyi-kultusz egyik megalapozója, Török János többnyire dicséretesnek talált buzgalma, sőt a kritikai elemeket a lojálisakkal váltogató, pályakezdő Falk Miksáé sem. A kormányzold megszolgálása eladdig nem ismert mértékben rontotta meg a sajtóerkölcsöket. A hatalmon levők mégsem lehettek nyugodtak az általuk függésben tartott, vagy egyenesen megvásárolt publicisták tevékenysége felől, és időnként tilalmakkal, büntetésekkel fegyelmezték őket is, ha úgy látták, hogy lent népszerűséget keresve, vagy odafent változást remélve nem kívánatos módon fickándozik a tolluk. A hatalmon levők a megfizetett publicistáiktól politikájuk elvtelen kiszolgáltatását követelték. Vida Károly például, noha tájékozva gyalázta Kossuthot és az 1848-as fordulatot, igen gyorsan kegyvesztetté vált, amikor megnyilatkozásai világossá tették, hogy a forradalomellenes tábor irányításáért folytatott harcban alulmaradt konzervatívok restaurációs koncepciójához kötődik.

A hatalmon levők elvtelen kiszolgáltatásának Kecskeméthy Aurél volt az eszményi megtestesítője. A helytartótanács kishivatalnok becsvágyó és tollát jól forgató fia 1849 nyarán Görgei Artúr megbízásából, a tábornok politikai céljainak támogatására akart lapot indítani, de a hadiesemények alakulása folytán erre nem kerülhetett sor. 1850 nyarán már Geringernél jelentette fel konzervatív pályatársait, majd kiadta *Magyarország összpontosítása Ausztriában* című röpiratát, amelyben egyszerre ítélte el a forradalmi törekvéseket és a rendi alkotmányosság iránti nosztalgiákat, a beolvasztó és polgárosító Ausztriát jelölve meg a magyarság és a szomszédos népek kívánatos életkereteként. 1851 tavaszától a *Pesti Napló* bécsi levelezője, s egyidejűleg a magyar sajtóügyekben Bach belügyminiszter bizalmas tanácsadója is lett. Sajtócenzor, napidíjas a rendőrhatóságnál, majd 1854-ben rendőrfelügyelő. Kinevezéséről, „az ember gyenge, a gyomor erős” alapvetet valló Kecskeméthy naplójában megjegyezte ugyan, hogy „nem elégíti ki ambícióm”, mégis örömdetesnek ítélte, hiszen „tagja lett azon nagy testületnek, mely tetteleg uralkodik e nagy birodalom fölött; a burocratának, mi némileg kellemes öntudat s biztonságérzet”. Új helyzetében még naplójának is azt vallotta 1856-ban, hogy „mindenekelőtt az ausztriai birodalom polgára... s csak mint ilyen... magyar”. „Magyar politika nincs, ... csak ausztriai politika létezhetik... a separatismusnak nincs józan alapja, csak zavaros érzel-

mek.”⁶ Kecskeméthy 1857 után kezdte megszimatozni a változás lehetőségét. A Döblingbe zárkózott Széchenyit is felhasználva közeledett az 1850-es évek elején általa is ócsárolt konzervatívokhoz és kikacagott koncepciójukhoz. Megértette, hogy bármennyi kiszolgálója akadt is Bach rendszerének honfitársai között, válságban is kitartó gárdája nincsen, ellentétben a forradalomellenes tábor egyelőre háttérbe szorult másik fő irányzatával, amelynek legszervezettebb csoportját éppen a magyar konzervatív arisztokraták alkották.

4. A HABSBURG-HATALOM KONZERVATÍV TARTALÉKA

Világos után egyedül a Habsburg-hatalom táborában serénykedő konzervatív csoport maradt többé-kevésbé szervezett magyar politikai erőként a színen. A reformkori Konzervatív Párt vezető gárdája, Metternich magyarországi politikájának hajdani végrehajtója, legfőbb pártfogójának, Windisch-Grätznek nyilvánvaló veresége ellenére 1849 őszén is minden eszközzel a Habsburg-hatalom iránti hűségének bizonyítására törekedett. Szécsen Antal gróf még arra is vállalkozott, hogy Batthyány kivégzését követően személyesen utazzék Londonba, és a levert magyar forradalmat befeketítő, a cári intervenciót és a magyarországi megtorlást indokló érvekkel lássa el a Habsburg-hatalomnak a felháborodott angol közvélemény által keményen bírált mentegetőit. A magyar konzervatívok miután keserűen tapasztalták, hogy Schwarzenberg minden buzgalomuk ellenére is mellőzi koncepciójukat és részvételüket a birodalom újjászervezésében, ismételt kísérletet tettek a kormányzat terveinek keresztetésére. 1850 tavaszán az uralkodóhoz intézett emlékiratot hoztak nyilvánosságra. Szövegezésében Dessewffy Emil gróf, a csoport teoretikusa játszotta a főszerepet. Az uralkodó által elvetett, s így célját tévesztő emlékirat élesen elítélte a Magyarország önkormányzatát biztosító 1848-as törvényeket, az államberendezkedés akkor uralkodói szentesítést nyert átalakítását, de befejezett ténynek minősítette a jobbágyfelszabadítást, a közteherviselést és – némi fenntartással – a nemesség politikai mono-

⁶ Kecskeméthy Aurél naplója 1851–1878. Kiad. RÓZSA MIKLÓS. Bp. 1909. 3., 68–69., 82–83.

polhelyzetének a felszámolását. Szembehelyezkedett az ország területi széttagolásával, a benyújtásakor még elvileg érvényben levő olmützi alkotmánnyal és a centralizációs kormányzással. Magyarország politikai berendezését és a Habsburg-hatalomhoz fűződő viszonyát a szerinte egyedül törvényes forradalom előtti alapra kívánta visszaállítani. A memorandumban kifejtett koncepcióval sokban egybecsendülő nézeteket vallottak Zsedényi Ede és Somssich Pál ez idő tájt kiadott röpiratai. Szécsen Antal gróf 1851-ben megjelent röpiratában náluk is tovább ment, s a polgári parlamentarizmus, az általános jobbgátfelszabadítás, az esküdtzéki rendszer és a sajtószabadság elítélését a központosító abszolutizmus kritikájával társítva hangoztatta, hogy a magyarság „történetpolitikai” egyéniséggel bíró nemzet, amelyet csak a rendi alkotmányos rendszer megújítása esetén lehet sikeresen kormányozni. 1852 elején Apponyi György grófot még felkérték arra, hogy vegyen részt egy, a kormányzati alapelvek érvényesítésével foglalkozó bizottság munkájában. Ez alkalmat teremtett számára arra, hogy újabb emlékiratban összegezze a Schwarzenberg által „ókonzervatívnak” csúfolt csoport álláspontját. Néhány fontos kérdésről a korábbinál egyértelműbben szolt. Így a feudális rendszer egyes elemeinek továbbbéltetését célozta az 1848-ban eltörölt ösiség visszaállításának indítványozása, a demokratikus önkormányzati törekvések lehetetlenné tételét a t. ztségtviselők választásának mellőzése a helyreállítani kívánt törvényhatóságokban. Noha az emlékirat semmibe vette az 1848-as alkotmányjogi vívmányokat, s az uralkodó iránti lojalitása kétségtelen volt, a kiépülő centralizációs rendszer bírálata miatt elutasításban részesült. Albrecht főherceg egyenesen Batthyányhoz vagy Kossuthhoz illőnek ítélte tartalmát.

A konzervatív csoport értett a szóból, s hosszú időn át tartózkodott attól, hogy akár a hatalom nyíltan ellenzéki állásfoglaláson érje, akár a közvélemény (amelynek abszolutizmusellenes beállítottságát jól ismerte) a rövid életűnek remélt rendszer cimborájának lássa. Tagjai elhúzódtak a politikai tevékenység színtereiről, de – különösen az 1850-es évek második felétől – mind aktívabb szerepet játszottak a gazdasági egyesületekben és a kulturális fórumokon. Politikai visszahúzódnásuk sem jelentett teljes passzivitást. Nem érték be azzal, hogy újabb és újabb tervezeteket dolgozzanak ki a birodalom átszervezésére, hanem a fejlemények befolyásolására is eszközöket kerestek. Elsősorban a birodalmi tanács magyar

tagjai, Zichy Ferenc gróf, Szőgyény László, majd Almásy Móric gróf révén nyertek bepillantást a kulisszák mögé, és találtak módot az intrikálásra mindenekelőtt a kormányzat Bach vezette nagypolgári szárnya ellen. Tüntető duzzogásuk korántsem volt feltétlen, nagyon is keresték az alkalmat, hogy az uralkodót hűségükre és arra emlékeztessék, készen állnak a kormányrúd átvételére. Ezért vonultak oly nagy számmal a konzervatív politikusok és a zömükben őket követő nagybirtokos arisztokraták 1853-ban a császár elleni merénylet sikertelenségének örömeire hódoló küldöttségben Bécsbe. Többen jelentek közülük az 1849-ben elásott korona megtalálása alkalmával 1853 őszén rendezett ünnepségeken és Ferenc József 1854 tavaszán Erzsébet bajor hercegnővel tartott fényes esküvőjén. Mindez nem maradt sem észrevétlen, sem teljesen visszonzatlan. A császár ismételten jelét adta annak, hogy nem feledkezett meg róluk. 1854-ben például Apponyi György gróf a legmagasabb kitüntetések egyikét, a Lipót-rend nagykeresztjét kapta szolgálatai elismerésül. 1856-ban a császár felkínálta neki a rendi szellemű vezetőképzés legfontosabb ör helyét, a bécsi Terezianum főgondnoki tisztségét, amit Apponyi „átlátszó kifogásokkal” hárított el. Ezzel mintegy érzékeltetni akarta, hogy csak fontosabb megbízatásért adja fel közéleti visszavonultságát.

A konzervatívok mintegy fél évtizeden át tartózkodtak a nyílt politikai akcióktól. 1857 tavaszán azonban elérkezettnek látták az időt az új megnyilatkozásra. Míg 1852-ben a császár első körútja alkalmával többségük távol maradt a hatóságok által keserves kinnal szervezett „lelkes” ünnepségekről, 1857-ben Ferenc József második körútját már maguk igyekeztek sikeressé tenni, hogy az uralkodót a kedvező fogadtatás által is maguk felé hajlítsák. A birodalom külpolitikai helyzetének romlása, fokozódó pénzügyi nehézségei, a gazdasági válság és a nyomában járó, különösen Magyarországon érezhetően növekvő politikai feszültség, majd ezekkel szoros összefüggésben a bebörtönzöttek túlnyomó részének és a hűségüket tevő emigránsoknak amnesztiában való részesítése az önkényuralom elernyedésének közeledtét sejtette velük. Dessewffy vezetésével új memorandumot szerkesztettek, amely az 1848 előtti intézmények mellőzését, az ország széttagolását, a németesítést panaszolta, óvatos célzással a súlyos adóterhekre. A szervezett konzervatív csoport tagjai mellett az egyházi és világi arisztokrácia kiemelkedő személyiségeinek sorából került ki a 131 aláíró többsége, de megszerezték Eötvös József báró,

1848-as miniszter és Ghyczy Kálmán volt igazságügyi államtitkár aláírását is, a lajstrom vége felé pedig – mint a színlapok alján az inasokénak – helyet adtak néhány pesti nagypolgár nevének is. Ferenc József azonban átvenni sem volt hajlandó a „hódoló feliratot” az ismételten kísérletező Scitovszky hercegprímás kezéből, körútját pedig olyan megnyilatkozással zárta, amelyben nem kevés öndicsérettel azt állapította meg, hogy az 1851-ben kibocsátott „kormányzati alapelvek” érvényesítése „az ország elvitázhatlan fellendülését” eredményezte.⁷ A konzervatív csoport helyzetfelmérése pontatlannak, gondosan előkészített akciója gyengének bizonyult nemcsak egy rendszerváltozás közvetlen előidézésére, hanem még arra is, hogy siettesse a hatalmon levők ellentéteinek felszínre törését. Arra azonban alkalmat találtak a konzervatívok, hogy akciójuknak híre fusson az országban, és a minden legális politikai szervezkedés, sőt a minden objektív tájékozódás lehetőségétől is megfosztott nemzetben illúziókat ébresszen „hazafiúi” elhivatottságuk iránt.

5. „KIJÓZANÍTÁS” ÉS ILLÚZIÓKELTÉS

A konzervatívokon kívül sem a reformkor, sem a forradalmi időszak egyetlen más magyar politikai irányzata sem vészelte át valamelyest is szervezett erőként a nagy megrázkódtatást. A hajdani centralista csoport megőrizte ugyan a fegyveres küzdelem elől nagyrészt a semleges külföldre távozó vezetőit, de a körülmények hosszú ideig eleve lehetetlenné tették számukra a közös fellépést. Trefort Ágoston már 1850-ben hazatért, de vidéki birtokára húzódott. A sokatmondó *Mint lehet bevégezni a forradalmakat* címmel formálódó tanulmányának kéziratát a hatóságok elkobozták. Szalay László csak 1855-ben jött meg az emigrációból, s az évtized végéig nagyon is tartózkodott a politikai tevékenységtől. Hozzá hasonlóan egyelőre csak tudományos munkásságot folytatott a számkivetésből visszatért Lukács Móric is. Eötvös József, a centralista csoport hajdani vezetője még svájci tartózkodása idején írott nagyszabású elméleti művében (*A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra. I–II. Bécs–*

⁷ Idézi: Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai. II. Bp. 1903–1918. 100.

Pest, 1851–1854) a nagy francia forradalom óta végbement európai fejlemények felismerni vélt tanulságait összegezte. Illúziónak minősítette a szabadság, egyenlőség és nemzetiség hármasságában foglalt követelmények egyidejű kiteljesítésére irányuló törekvéseket, mert azok az adott társadalmi és államkereteket veszélyeztetve éppen realizálásuk feltételeit fenyegetik megsemmisüléssel. A konfliktus feloldását elméletileg a polgári alkotmányosság olyan, a különböző, sőt ellentétes törekvésű társadalmi és politikai erőket is egyensúlyban tartó rendszerében képzelte el, amely a polgári társadalom funkcionálásához szükséges liberális jogokat úgy és annyira biztosítja, hogy egyidejűleg képes legyen a demokratikus erők uralomrajutásának megakadályozására. A liberális államberendezkedés ellenmondásait teoretikusan sok vonatkozásban reálisan felismerő Eötvös, amikor a Habsburg-hatalmat akarta az általa követendőnek ítélt irányba fordítani, nem számolt a birodalombeli tényleges valósággal. Egyfelől a már hatalomra jutott nyugat-európai, pozícióit őrző polgárság problémáinak megoldási módjait kínálta fel annak a birodalombeli társadalomnak, amelyben a polgárság még vezető szerephez sem jutott. Másfelől alkotmányosságot javasolt az attól a birodalom egységét és saját uralmi helyzetét féltő Habsburg-hatalomnak. Elméleti tanulmányainak folytatásával egyidejűleg, 1850-ben Lipcsében német nyelvű politikai röpiratot tett közzé *A nemzetiségek jogegyenlősítéséről Ausztriában* címmel. Az akkor még nem hatálytalanított olmützi alkotmány javított kiadását ajánlotta a birodalom újjászervezésének alapjául. Olyan államberendezkedés kialakítását javasolta, amely egyensúlyt teremt a birodalmi centralizáció és a tartományok önkormányzata között. Szembefordult a jogeljátszás elméletével, de a nemzeti önrendelkezési törekvéseket – a magyart is beleértve – alárendelni kívánta a birodalmi egység érdekeinek. A névtelenül kiadott röpirat, amelynek szerzője nem maradt ismeretlen, közzétűnést keltett. Fejtegetései azonban nem bizonyultak eléggé meggyőzőeknek, még kevésbé népszerűeknek. Állásfoglalása az alkotmányos birodalom egységének koncepciója mellett, amit – a tartományi önkormányzat biztosításának indokoltságát erőteljesebben hangoztatva – fenntartott az 1859-ben megjelent *Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai* című, ugyancsak német nyelvű röpiratában is, egyik tényezője lett Eötvös hazai elszigetelődésének. (Felfogását többek között 1858-ban Mocsáry Lajos *Nemzetiség* és 1860-ban báró Kemény Gábor *Néhány szó br. Eötvös József-*

hez című röpiratában nyíltan is bírálta.) Illúziónak bizonyult Eötvösnek az a reménye is, hogy érvei meggyőzik Bécsset az alkotmányos államberendezkedés megújításának indokoltágáról, pedig ilyen irányú javaslatával – amint azt 1859-ben kiadott röpiratában a hatalmon levők legfőbb félelmét felidézve fogalmazta – „korunk minden államot fenyegető legnagyobb veszélye, egy demokratikus forradalom”⁸ megelőzését is szolgálni kívánta. Első röpirata megjelenésekor azonban a Habsburg-hatalom már az abszolutizmus kiépítésének útján haladt, a második kiadása idején pedig Ferenc József még görcsösen ragaszkodott a kormányzás önkényuralmi rendszeréhez.

Eötvös röpirataival ellentétben Csengery Antal és Kemény Zsigmond báró politikai publicisztikája a magánlevelezésekben érzékelhető nagy visszatetszés ellenére igen jelentős és messzesugárzó tudatformáló hatást ért el. Csengery szerkesztette és javarészt Kemény Zsigmonddal megosztva írta azokat a „politikai jellemrajzokat”, amelyek a *Magyar szónokok és statusférjak* című gyűjteményben láttak napvilágot 1851-ben magyarul, majd a következő évben németül is. A portrészorozat, amelynek egyik-másik darabja a korai magyar esszéírás formailag legmagasabb szintjét érte el, a reformkor politikai küzdelmeinek átfogó értékelését adta. Korántsem tagadta az átalakulás szükségességét, s korántsem élesztett a konzervatívok röpirataihoz hasonlóan restaurációs nosztalgiákat. A közelmúlt reális, illúziókkal leszámoló megítélését hirdetve szerzőik úgy tettek hitet a feudális világ polgárira változtatásának szükségessége mellett, hogy a vele járó megrázkódtatásokat fázósan elhárítva felelőtlenséggel vádolták az átalakulás akadályainak elhárítására vállalkozókat, a feudalizmus tényleges felszámolóit. A tanulmányok egy része „kijózanításra” törekedve úgy bírálta a polgári átalakulás megalapozóit, mint a tragikus kimenetelű fegyveres küzdelem könnyelmű felidézőit. Ugyanakkor a tények önkényes válogatása és kezelése révén történelmi illúziókat ébresztettek Kossuthék hajdani, a reformmozgalom megszervezésében és az antifeudális küzdelem irányításában kudarcot vallott vitapartnerei, sőt – akarva-akaratlan – az átalakulás tényleges ellenfelei iránt is.

A reformkorban a centralistákhoz közeledő, 1849-ben a „békepárti”

⁸ [EÖTVÖS JÓZSEF], Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs. Leipzig, 1859. 215.

szervezkedésben vezető szerepet játszó Kemény Zsigmond két, egymáshoz szervesen kapcsolódó röpirata, a *Forradalom után* (1850) és a *Még egy szó a forradalom után* (1851) tanúságot tesz arról, hogy szerzőjük, aki nemcsak átvészelte, hanem a maga módján meg is szenvedte a nagy megpróbáltatást, nem hiába bizonyult az egykorú magyar szépirodalomban a lelki folyamatok és dilemmák legnagyobb értőjének. Kemény Zsigmond tényként kívánta elfogadtatni a magyarság állítólagos ösztönös idegenkedését minden forradalmiságtól. Nemcsak a hatalom bosszúállását remélte ilyen módon enyhíteni, hanem szinte tömeglélektani ismeretekre támaszkodó fogásként magát a magyarságot kívánta felmenteni a „bűnrészességtől”, s felszámolni azokat az erkölcsi kötelekeket, amelyek a nemzetet az általa már-már démonizált Kossuthhoz fűzték. Ezért is tette a forradalmi átalakulás és az önvédelmi háború vezetőjét a nemzeti jellemképpel szerinte szöges ellentétbe álló tulajdonságokkal terhelt bűnbakká. A győztesek bosszúszomját írásai aligha enyhítették. Feltételezhető, hogy eredeti céljaival nagyon is ellentétben Kemény előadásában fogódzót találtak azok, akik ítélkezése lélektani hatásába kapaszkodva a vereség nyomán amúgy is jelentkező kiábrándulást a visszahúzó tendenciák iránti illúziók ébresztgetésére kívánták felhasználni. Kemény előadásának másik sarkpontjává azt a megállapítást tette, hogy csak az olyan magyar politika helyes, amely a nemzetközi viszonyok reális mérlegelésén alapszik. Ennek az 1849 tanulságai alapján is olyan indokolt hangsúlyozása nála azonban a fejlődés távlatainak egyoldalú megítélésével párosult. Illúziónak minősítette a független magyar államiság megteremtésének lehetőségét, a Habsburg-birodalom fennmaradását feltétlen realitásnak hirdette, sőt a közös államiság révén a forradalmi „vétkektől” megtisztult magyarság nagyhatalmi akcióképességének ábrándját is felvillantotta. 1851-ben így írt: „A german tartományok által *Nyugotra* támaszkodva; a kitisztított magyar államiság útján *Keletre* hatva; az imponáló egység szükséges kellékeivel kültekintélyét föltartva; ben[n] pedig az alkatrészek szabad és összhangzó fejlődését hűn őrizve: – ez ama hivatás, mely mellett még eddig alig sejtett fény és nagyság fog a birodalomra áradni.”⁹ Keménynek a Habsburg-birodalmat szinte időtlen

⁹ KEMÉNY ZSIGMOND, *Még egy szó a forradalom után* (1851) (In: Báró Kemény Zsigmond összes művei. Kiad. GYULAI PÁL. XII.) Bp. 1908. 328.

politikai realitássá minősítő ítélete ellentétben állt a nemzetközi helyzet mindenkori alakulásának számbavételét hirdető saját álláspontjával is. Túlságosan merev és eleve elutasító volt abban a vonatkozásban, hogy a magyarság a viszonyok változásával kételkedni merjen a birodalom fennmaradásának a feltétlenségében, annak ellenére, hogy az adott körülmények között magatartásától is nagyon függött, meddig és mennyire maradnak változatlanok a birodalom jövőjét meghatározó feltételek. Kemény társadalmi vonatkozásban elhárította a retrográd törekvéseket, de – Eötvöshöz és a volt centralisták csoportjának többségéhez hasonlóan – mellőzte a hajdani reformtábor érdekegyesítő koncepciójának megújítását is, még inkább továbbfejlesztését. A feudális rendszer felszámolása után kialakult társadalmi erőviszonyok megőrzését célzó egyensúly megteremtésének szükségességét vallotta.

Az önkényuralmi rendszer teljes kiépítése után Kemény bizonyos mértékig hangot váltott, s noha alapkonceptiója keveset módosult, került a magyar forradalom és az önvédelmi háború vezetőinek nyílt bírálátát. Cikkeiben, amelyek az évtized derekán a vezetése alá került *Pesti Napló*-ban jelentek meg, az abszolutizmus kritikája mind nagyobb teret kapott, többnyire a külpolitikai szemle sorai közé rejtetten. Egyidejűleg erősödött írásaiban a polgári alkotmányos és a nemzeti hagyományörző törekvések burkolt támogatása, minden bizonnyal összefüggésben azzal a szoros kapcsolattal, amely Deák Ferenc és közte kialakult.

6. DEÁK ÉS A PASSZIVITÁS POLITIKÁJA

Annak a korszaknak, amelyben igazi politikai tekintélyt még a személyes teljesítmény s nem az uralkodói kinevezés teremtett, a reformküzdelmek és a forradalom korszakának legnagyobbjai közül csak Deák élt nemzete körében. Batthyány áldozatul esett a terrornak, Wesselényi – még hitet téve földre tiport nemzete igaza mellett – sírba szállt, Széchenyit a döblingi gyógyintézet zárta falai közé, Kossuth száműzetésbe kényszerült. Érthető, hogy sokak számára, akik a reformkor és 1848 eszméit magukénak érezték, az igazi értékek és hivatott új politikai vezetők kiemelkedését, felismerését lehetetlenné tevő önkényuralmi viszonyok közt eleve irányt szabó jelentősége volt Deák magatartásának. Népszerűsége széles körű kisugárzásában része volt annak, hogy Deák csak a forradalom

sikerdús szakaszában osztozott a vezetés felelősségében, 1849-ben távol maradt a politikai fórumoktól, oly módon azonban, hogy joggal mentesült az ellentáborral való együttműködés gyanújától. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy az 1848-ig vívott politikai harcokban megalapozott tekintélyét a közvélemény jelentős részében egyszerre öregbítette a kipróbált elvhűség és a csalatkozhatatlanság erényével. Deák 1854-ben évi járadék ellenében eladta birtokát a Széchenyi-családnak, s megmenekedve a birtokrendezéssel járó bonyodalmaktól Pestre költözött. Az „Angol királynő” szállóban lakó Kemény Zsigmond tanácsát megfogadva ugyanott rendezkedett be. Szállása kezdetben csak bizalmasai számára nyílt meg, az 1850-es évek végére azonban valóságos politikai klubbá vált, ahol a bennfentesek szerepét a volt centralisták töltötték be, de ahol sűrűn bukkantak fel más, hajdani liberális irányzatok, sőt a konzervatívok képviselői is. Deák sűrű szivarfüstben anekdotázva, a programadásnak még a látszatát is kerülve fejtegette nézeteit az azokat óvatosan, de messzire szivárogtató hívei előtt. A politikai passzivitás, „a nemleges ellenállás” szükségességét, amelynek helyességéről meg volt győződve, nyíltan nem hirdette, de gyakorolta. Politikai és erkölcsi meggondolások készítették arra, hogy már 1850-ben udvarias levélben mondjon nemet Schmerling igazságügy-miniszternek, aki részvételre kérte fel egy bécsi magánjogi értekezleten. Hírlapi közlés révén ennek országszerte híre ment, és a passzív ellenállás, amelyhez kezdetben ösztönösen folyamodott a hajdani politikai vezető réteg jelentős része, Deák állásfoglalásától megerősítve mind tudatosabban határozta meg e réteg magatartását.

A kis- és középbirtokos nemesség, sőt – ha tehette – a nemesi és a polgári értelmiség jelentős része is távol maradt a közéletnek az önkényuralmi hatóságok által kicövekelte fórumairól, nem vállalt hivatalt, sőt kerülte, hogy közhivatalt egyáltalán felkeressen. Tőle telhetően bojkottálta a hatósági rendelkezéseket, húzta-halasztotta a nemesség többsége által amúgy is csak fanyalogva vállalt adófizetést, visszatartotta közmunkára rendelt kocsiját, virtust csinált a fináncok kijátszásából, s ha merte, még a társadalmi érintkezést is megtagadta a rendszer tisztségviselőivel. A birtokos nemesség, amelyet viszonylagos gazdasági függetlensége és falusi életkörülményei leginkább tettek képessé a passzív ellenállás vállalására, nemcsak azokat sújtotta megvetésével, akik a rendszert retrógrád politikai meggondolásokból vagy egyéni érvényesülési törek-

véseik folytán szolgálták, hanem gyakran olyan értelmiségieket is, akiket a kenyérkereset szüksége vitt rá arra, hogy hivatalt vállaljanak. Emellett ez az önkényuralmi rendszer működését nehezítő, a jogfosztottságba való belenyugvást társadalmi úton akadályozó ellenállási forma nem ritkán szembefordulásra vezetett a fejlődés követelményeit szolgáló intézkedésekkel is csak azért, mert azok az elnyomó hatóságoktól eredtek. A passzív ellenállás a maga életformát is átalakító visszahatásai révén a falusi és kisvárosi nemesség jelentős tömegeit idegenítette el a gyorsan változó világtól. Hozzájárult ahhoz, hogy a nemesség egy része nemcsak a sebesen fejlődő európai, hanem az új formákat mutató bécsi, sőt pesti viszonyokhoz mérten is elmaradottá váljék.

Míg a birtokosság és az értelmiség tekintélyes hányada, a reformellenzék hajdani támogatóinak többsége a szó szoros értelmében teljes politikai passzivitásra rendezkedett be, Deák számára az ellenállásnak ez a formája korántsem jelentett közéleti tétlenséget. Különösen az 1850-es évek vége felé, amikor a hatalom a kulturális és a gazdasági egyesületek egy részének az addiginál némileg szabadabb teret engedett, Deák mind aktívabb szerepet játszott a formálisan politikamentes fórumokon. Mindenekelőtt a Magyar Tudományos Akadémia újjászervezésében vett részt, mint 1855-ben hatósági jóváhagyással választott „igazgatótag”, de ott volt többek között az Országos Magyar Gazdasági Egyesület működésének fellendítői és az Első Magyar Általános Biztosító alapítói között is, mindenütt a kapcsolatok kiépítésében fáradhatatlan Csengeryvel az oldalán. Deák, akitől a konzervatív Szógyény László már 1851-ben biztatást kért és kapott a birodalmi tanácsosság elfogadására, majd 1854-ben pozíciója megtartására, rendszeres érintkezésbe került a tudományos testületek és a gazdasági egyesületek vezetését kezükben tartó konzervatívokkal, mindenekelőtt szellemi vezérükkel, gróf Dessewffy Emillel, az Akadémia elnökével. Dessewffy az 1857. évi konzervatív memorandum aláírásának elhárítása ellenére abban reménykedett, hogy Deák Ferencet felhasználhatja majd nagyszabású politikai tervei keresztülvitelében. Ennél is fontosabb volt, hogy az a hajdani centralista mag körül szervezkedő és többek között Kemény Zsigmondot, Gyulai Pált és Salamon Ferencet is magához csatoló értelmiségi csoportosulás, amelynek Csengery Antal volt a lelke, az eredeti társadalmi és politikai környezetéből kiszakadt Deákot némiképpen befolyása alá is vonva, már az 1850-es évek derekától

saját súlyának növelésére használhatta fel országos tekintélyét. Ez annál jelentősebb volt, mert az alkotmányos keretek közt megteremtendő társadalmi és politikai „egyensúly” meglehetősen általánosságban tartott céljait valló csoport a politikai passzivitás viszonyai közt mind szélesebb körű tudatformáló szerephez jutott. Befolyása az Akadémiától a Kisfaludy Társaságig terjedt, de kapcsolatot tudott teremteni a katolikus Szent István Társulat egyik szárnyával éppen úgy, mint a protestáns egyházi szervezetekkel, a pesti nagypolgárokat tömörítő Lloyd Társulattal és a nagybirtokosok által irányított Magyar Gazdasági Egyesülettel. Rendelkezett a legfontosabb hírlappal, a *Pesti Napló*-val és a legjelentősebb folyóirattal, a *Budapesti Szemlé*-vel is. Nemcsak a csoporthoz tartozók jó felkészültsége magyarázza mindezt, hanem alkalmazkodóképességük és kivételes politikai helyzetük is, amit az alapozott meg, hogy vezetőik jórészt külföldön, semleges helyzetben vészelték át az önvédelmi háború próbátévő esztendejét. Térnyerésüket az biztosította, hogy azok közül a tollforgatók közül, akiket a hatalom tevékenykedni és hatni engedett, néhány magányos kísérletezőtől eltekintve az ő csoportjuk mentesült csak az önkényuralommal együttműködőket sújtó közmegvetéstől. És ebben igen nagy szerepe volt annak a közismert kapcsolatnak is, amely a politikai passzivitás nagytekintélyű vezéralakjához, Deák Ferenchez fűzte őket.

7. AZ ELLENÁLLÁS AKTIVIZÁLÁSÁNAK KÍSÉRLETE ÉS AZ EMIGRÁCIÓ

A passzív ellenállók tömegében szép számmal akadtak olyanok is, akik nem érték be Deák kivárást sugalló példájával. Voltak, akik megelégedtek azzal a kockázattal, amit egy-egy, a forradalomra és az önvédelmi háborúra emlékeztető tárgy (zászlódarabka, érdemérem, magyar bankjegy, Kossuth-kép) otthonukban való rejtegetése vagy ruhájukba bevarrása jelentett, a nők pedig azzal, hogy a forradalom esztendejében vert pénzérmékből készített karkötőt vagy nyakláncot hordtak. Az indulatokból olykor csak egy-egy lobbanásra, önigazoló gesztusra futotta. A vérmes színész nemzetiszínű csokorral tüntetett, merész ifjak azzal, hogy a Ferenc József születésnapján rendezett díszelőadáson lepisszegették a Gotterhaltét, Léway József úgy, hogy e „rendbontás” és a kemény meg-

torlás hírét becsempészte a *Pesti Napló* hasábjaira. A Trattner-Károlyi kiadó megkockáztatta, hogy a tankönyvcseréig az elemi iskolák ezreiben használt *Hármas Kis-Tükör* 1850. évi kiadásában a tavaszi hadjárat csatahelyeinek a nevei nyelvtani példaként szolgáljanak, és a tanítandó megszólítások sorából ne hiányozzék a „Kormánybiztos Úr!” sem. A fiatal Greguss Ágost az egyik vidéki kalendáriumban közreadott versciklusának kezdőbetűivel üzenté olvasóinak 1852-ben, hogy „A forradalom győzni és boldogítani fog”.¹⁰ Ezért börtönbe is vetették. Egerben egy birtokosokból, nemesi és polgári értelmiségiekből álló társaság tagjait azért ítélték rövidebb-hosszabb börtönbüntetésre, mert Petőfi-versek szavalatával, Erkel-áriák éneklésével, a Klapka-induló eljátszásával ünnepelek 1851. március 15-én. A kemény megtorlás ellenére hamarosan kiáltvány szólította fel az egri „polgárokat”, hogy készüljenek „a zsarnokság” megdöntésére.

Azt a lelkiállapotot, amely az indulatok fel-fellobbanását érthetővé teszi, de némiképpen azt a létbizonytalanságot is, amely az ellenállás aktivizálására, s olykor a józanság határát súroló vakmerőségre készítette nemcsak heves vérű fiatalokat, hanem érett férfiakat is, jól tükrözik Madách ez idő tájt papírra vetett sorai: „Ilyen viszonyokról, mint a mieink... más népeknek fogalmuk sincsen. Mi örökös harcban állunk létünkért, mi egy kalitkában vagyunk a fenevaddal, mely minden percben el akar nyelni. Ők csak a jólét s jobb lét közt küzdenek.” Madách, aki nek a birtokán rejtették el a katonai vereség után a nógrádi nemzetőrök fegyverzetének egy részét, aki csesztvei otthonában átmeneti búvóhelyet biztosított a császáriak ellen küzdő gerilláknak, majd Kossuth egyik legközelebbi munkatársának és rokonának, Rákóczy Jánosnak a bűjtatása miatt börtönbe is került, a törvényességnek az önkényuralom által „lázadóvá” gyötört híveként ítélt úgy, hogy „aki jogát csak erőre alapítja, feljogosít erőt használni ellene”.¹¹

Az 1850-es évek elején alakított titkos szervezetek résztvevőit, jobbára volt honvédtiszteket, létfeltételeikben is megtámadott nemesi és polgári értelmiségieket elsősorban az elkeseredés mozgatta. Többségüknek nem

¹⁰ Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. Kiad. ANGYAL DÁVID. Bp. 1925. 132.

¹¹ Madách Imre összes művei. Kiad. HALÁSZ GÁBOR. II. Bp. 1942. 762., 766.

volt birtoka vagy más olyan jövedelemforrása, ami a passzív ellenállás anyagi alapját biztosította volna, ugyanakkor az elnyomó hatalom szolgálatára nem vállalkoztak. Súlyos egyéni helyzetükben is a féltett nemzeti közösség sorsát látták tükröződni, s elégtelennek ítélve a tüntető gesztusokat igyekeztek kapcsolatot teremteni egymással, majd az emigrációval, mindenekelőtt Kossuthal, akitől a felszabadító küzdelem megindításának kezdeményezését várták.

A forradalom és az önvédelmi háború sok száz résztvevője az életét, több ezer katonája a szabadságát török földre meneküléssel mentette meg. A török kormányzat, érezve a brit kormány támogatását, amely a közhangulat nyomására és a cári intervenció idején tanúsított magatartása feledtetésére is igen határozottan lépett fel a menekültek biztonsága érdekében, megtagadta Bécs és Szentpétervár kardcsörtető kiadatási követelését. Az osztrák kormány ügynökeit azonban beengedték a menekülttáborokba, és azok az elcsigázott katonák jelentős részét hazatérésre bírták. Bem vezetésével a lengyel tisztek nagy része és több magyar száműzött is – felvéve a muzulmán hitet – egy közeli orosz–török háború lehetőségében reménykedve török szolgálatba lépett.

A számkivetett Kossuth személyi biztonságát orgyilkos kísérletek, lelki egyensúlyát pedig az önvédelmi háború leverése okozta megrázkódtatás veszélyeztette. Tudta, hogy menekülésével magára vonta a polgári átalakulás ellenfelei mellett a nemzetre kényszerített létküzdelem idején félrehúzódtak vádjait és a bűnbakot keresők átkait is. Hosszabb időbe telt, amíg levonta a lefolyt küzdelemnek önkritikus elemektől sem mentes legfőbb tanulságait: nélkülözhetetlen az önrendelkezési törekvések hatalmi hátvédjének és az együtt élő népek szolidaritásának biztosítása. Közvetlenül menekülése után a tragikus végkifejletért a cári intervenció mellett mindenekelőtt a polgári kormányzattal hosszú időn át ujját húzó, majd nyíltan szembeforduló Görgeit tette felelőssé, aki a parancsnoksága alatt álló főseregre támaszkodva a hatalom átadását – 1849. augusztus 11-i levelének tanúsága szerint is – azzal is kényszerítette ki, hogy a Kossuth vezette kormányzat lemondását „a kívánt s közös hazánk jövőjét biztosító cél elérése”¹² követeli meg. A teljhatalom megszerzése után

¹² Magyar Országos Levéltár, Bp. (továbbiakban: OL) R 90. (Kossuth-gyűjtemény) I. 516.

azonban, mégis „feltétel nélkül” tette le a fegyvert. Kossuth, aki már 1848 szeptemberében kész volt távol maradni az újjáalakítandó Batthyány-kormányból, ha a forradalmi vívmányokat s a nemzeti önrendelkezést ténylegesen biztosító kompromisszumnak ez lenne a feltétele, 1849 augusztusában nem akarta útját állni egy, a menthető mentésére irányuló kísérletnek. A feltétel nélküli fegyverletétel és az azt követő önkényuralom viszont értelmet adott a számkivetettségnek, küzdelemre sarkallt a meg nem hódolt, meg nem békélt, csak erőszakkal földre tiport és rabságba döntött nemzet szabadságának visszaszerzésére, forradalmi vívmányainak kiteljesítésére. Kossuth néhány hónapot török fennhatóság alatt álló bolgár földön, majd másfél nehéz esztendőt a kisázsiai Kütahyában töltött el. Csak 1851 őszén nyerte vissza a szabadságát, s hagyta el egy érte küldött amerikai hadihajó fedélzetén a török birodalmat.

Kossuth még kisázsiai internáltsága idején ismételten felszólítást kapott Giuseppe Mazzinitól, a római köztársaság száműzött elnökétől, az olasz republikánus egységmozgalom vezetőjétől, hogy csatlakozzék az általa 1850 nyarán Londonban több más polgári demokratikus forradalmárral együtt alakított Európai Központi Demokrata Bizottsághoz. Kossuth, ha fenntartásokkal élt is Mazzini túlságosan elvontnak talált céljai és egyes vonatkozásaiban taktikátlannak ítélt módszere iránt, sokat tett magáévá az európai elnyomó hatalmak rettegett ellenfelének „forradalomcsináló” nézeteiből. Mazziniék – magukra vonva Marx éles bírálatát – a forradalmi helyzet kialakulásának gazdasági-társadalmi feltételeit mellőzve, terveikben annak reményére építettek, hogy a fegyverhez juttatott tömegek titkos szervezetek irányításával olyan felkeléseket robbanthatnak ki, amelyek – kellő politikai időzítés esetén – sikeres felszabadító háborúba vonhatják az elnyomott európai népeket. Kossuth a legnagyobb jelentőséget az olasz–magyar együttműködésnek tulajdonította, tekintettel arra, hogy mindkét nemzet felszabadulási törekvéseinek útjában a Habsburg-hatalom állt, s az uralmát nem kevésbé éppen az elnyomott nemzetek fiaiból toborzott hadseregek egymás területén való állomásoztatásával tartotta fenn. Kossuth megbízottak útján meggyőződött arról, hogy olasz földön valóban igen előrehaladt a titkos szervezkedés. Annál is inkább engedett az emigrációból és a hazáról érkező sürgetéseknek, járuljon hozzá a hazai ellenállási szervezkedés megindításához, mert maga is égett a tettvágytól. Nem kevésbé Mazzini eszméinek hatá-

sára bízott a forradalmi kezdeményezés sikerében. Azt azonban Kossuth határozottan helytelenítette, hogy Mazzini előre, mégpedig 1851-re, de legkésőbb 1852-re kívánta időzíteni a felkelések sorozatának egyidejű kirobbantását. Arra az álláspontra helyezkedett, hogy kezdeményezésük időpontjának meghatározásában mindenekelőtt az orosz–török viszony alakulására kell figyelemmel lenniök, mivel a két hatalom közti feszültség háborús konfliktust érlel. Tekintettel a nyugati nagyhatalmak érdekeltségére a tengerszorosok megvédésében, ha az elnyomott népek a háborús konfliktus megfelelő fázisában kezdik meg egybehangolt akciójukat, a cári hatalom minden bizonnyal képtelen lesz intervenciós szerepét megismételni. Kossuth tehát a nemzetközi helyzet remélt kedvező fordulatáig nem magának a felkelésnek, hanem a fegyverfogás előkészítésének a politikai és katonai megszervezését tekintette a közvetlen feladatnak.

1851 júniusában hazai ellenállók ajánlásával Makk József tüzérezredes kereste fel Kossuthot Kütahyában, aki megbízást kért és kapott tőle titkos szervezet kiépítésére. A sokágú szervezkedés, amelynek keretében összehangolni kívánták az országban működő csoportok tevékenységét egymással és a birodalom más területén létrehozottakkal, gyorsan lelepleződött. A német földön állomásozó magyar ezredek soraiban megindított szervezkedést csírájában fojtották el. Ezt követte a magyar mozgalommal együttműködő, 1849-ben a honvédseregben harcoló Johann May alvezredes bécsi előkészületeinek, majd egy galíciai lázítási kísérletnek a felszámolása, és megkezdődött a magyarországi szervezet, illetve a vele kapcsolatban álló csoportok felgöngyölítése is. Pesten letartóztatták a Jubál Károly ipartanodai tanár vezetésével szervezkedők egész sorát, köztük Kossuth nővéreit és Gasparich Kilit volt tábori lelkészt. Kézre került Noszlopy Gáspár, az 1849-es dunántúli népfelkelés vezetője, aki Tolnában már szabadsapatot is alakított. De leleplezték a pesti központ kapcsolatát egy tiszántúli és egy Mátra-vidéki fegyveres csoporttal is.

Legelőrehaladottabbnak a több száz főt számláló erdélyi szervezkedés bizonyult, amelyben fontos szerepet játszott az 1848–49. évi népképviselői országgyűlés több képviselője, a honvédsereg számos tisztje, az erdélyi világi és egyházi értelmiségiek egész sora, köztük tanárok a marosvásárhelyi kollégiumból. 1852 januárjában mintegy 60 szervezkedőt tartóztattak le árulás következtében a Székelyföldön. Rajtuk kívül 1852–53-ban kisebb-nagyobb ellenálló csoportok egész sora került a császári ható-

ságok kezére. Legalább 25 szervezkedőt végeztek ki, míg a rövidebb-hosszabb időre fogságba vetettek száma ennek sokszorosára rúgott. A megtorlás kíméletlenségét fokozta, hogy a haditörvényszéki ítéletek zömének kimondására a Mazzini által 1853. február 6-án kirobbantott sikertelen milánói felkelés és Libényi János néhány nappal később Ferenc József ellen elkövetett bécsi merénylete után került sor. A titkos szervezkedés tragikus felszámolása és a milánói felkelés vérbefojtása mind a hazai elégedetlenség zömét, mind az emigráció Kossuth vezette törzsét a mazzinista „forradalomcsináló” taktika elejtésére készítette. Az ellenállás aktivizálásának kudarcba fulladt kísérlete, amely legfeljebb az önkényuralom áldozatául esett szervezkedők iránti részvétet biztosíthatta odahaza, és csak annak a jelét adhatta a világnak, hogy Magyarország népe nem tűri szótlanul a jogfosztó és beolvasztó intézkedéseket, az emigrációt – a tényleges előzmények ismerete híján – honfitársaik sorsa könnyelmű kockáztatásának vádjával terhelte. Olyan váddal, amellyel a legkönnyedbben az önkényuralom kiszolgálói dobálództak, de amely nagyon is súlyosan nehezedett a lehetőségek elmulasztását kockáztató túlzott óvatosság és a veszélyekkel járó kezdeményezés felelősségének dilemmájával oly sokat küzdő Kossuthra s legjobb társaira. A szervezkedés felszámolása nagy hátránnyal járt, annál is inkább, hiszen a nemzetközi helyzetben kedvező fejlemények lehetőségét is magukban rejtő változások érlelődtek.

8. A NEMZETKÖZI HELYZET VÁLTOZÁSAI ÉS AZ EMIGRÁCIÓ

A magyar forradalom és önvédelmi háború vezetői 1848–49-ben ismétlen kísérletet tettek arra, hogy feloldják a küzdelem nemzetközi elszigeteltségét. A kormány által Nyugat-Európába küldött diplomaták Teleki László vezetésével a vereség után sem adták fel a harcot. Erőfeszítéseiknek nagy szerepük volt a magyarországi terror elleni tiltakozások élesztésében, az emigráltak megmentésében. 1851 tavaszán, amikor Bécs kísérletet tett arra, hogy a drezdai német fejedelemgyűléssel elfogadtassa a „magyar koronaországok” beolvasztását a Német Szövetségbe, Telekiék nagyhatású emlékiratban szálltak szembe a tervvel, és járultak hozzá annak elejtéséhez.

A magyar ügy megértetése és a megoldandó nagy nemzetközi kérdések sorába való emelése érdekében Kossuth tette és érte el a legtöbbet. Míg törökországi száműzetése, majd nyugatra vivő hajóútja idején még csak a legendák hőseit ünnepelte örömtűzekkel s a saját hatóságaival is dacoló lelkesedéssel az itáliai és a francia kikötők népe, addig angliai és amerikai körútjain páratlan szónoki tehetségénél is inkább okfejtésének ereje nyugozta le a hallgatóságot. Hatása elsősorban az angol és az amerikai liberális és polgári demokratikus körökben volt óriási. A konzervatívok fanyalgó tiszteletadás mögé rejtett ellenségeskedéssel fogadták, a szocialista irányzatoktól viszont Kossuth határolta el magát. Túl azon, hogy széles körű rokonszenvet ébresztett, s hozzájárult a vezetésével folyó emigráns szervezkedés anyagi feltételeinek biztosításához, körútjain Kossuth fontos célt ért el a magyar forradalom alapvetően antifeudális és abszolutizmusellenes jellegének elismertetésével és annak megértetésével, milyen felelősség terheli a szabadságszeretüket hirdető kormányokat, amiért a Habsburg-elnyomást már-már lerázó Magyarországot sorsára hagyták a cári hatalom beavatkozása idején. Kossuth a londoni városházától mintegy ötszáz népgyűlésen át az amerikai kongresszus szónoki emelvényéig nem közvetlen támogatásért, hanem a „beavatkozás a benemavatozás biztosítására” elvének elfogadtatásáért küzdött. Azért tehát, hogy az európai elnyomott népek egymásra támaszkodva megújítandó küzdelmét a világ szabadságszerető erői mentesítsék az intervenció megismétlésének fenyegetésétől. Éles szavakkal figyelmeztetett arra, hogy az abszolutisztikus uralmi rendszerek megszilárdulása a történelmi fejlődés „logikája” szerint a polgári alkotmányos berendezkedésű országok népeinek létérdekeit is veszélyeztetni fogja. Ezért korántsem csupán erkölcsi kötelességük, hogy támogatást nyújtsanak – legalább a külső intervenció elhárításának mértékéig – az elnyomott népek szabadságküzdelmének, hanem azt parancsolja saját jól felfogott érdekük is. Látva a konfliktus éleződését a keleti kérdésben a cári hatalom és a nyugati országok között, bízott benne, hogy szónoki sikerei politikai sikerre változnak át.

Az elnyomott népek lázongásaitól fenyegetett török birodalom fokozódó elerőtlenedése és a cári Oroszország azon törekvése, hogy a kialakuló hatalmi űrt a Földközi-tengerhez vezető kijárat megszerzésére használja fel, 1853 őszén kirobbantotta az orosz–török háborút. 1854 tavaszán

Anglia és Franciaország, majd őket követve Piemont is beavatkozott a küzdelembe. Kossuthék az új helyzetben arra számítottak, hogy a Habsburg-hatalom cári szövetségese segítségére siet, s ez lehetővé teszi, hogy a magyar emigráció a nyugati hatalmak oldalán kísérelje meg hazája felszabadítását. Feltételezésük nem volt naiv, hiszen maga a cári hatalom is Ausztria hadba lépésében bízott, s Bécsben kiélezett küzdelem folyt a cári szövetségesnek nyújtandó segítség hívei és ellenfelei között. Végül az utóbbiak kerekedtek felül, sőt a Habsburg-hatalom fegyvercsörgető fellépése birodalma keleti határain az orosz stratégia hátrányos módosítását erőszakolta ki. Abban, hogy Bécs megtörte a szövetségesi hűséget, szerepet játszott félelme a cári hatalom esetleges balkáni térhódításának következményeitől, eladósodása az európai pénzpiacokon, és ezzel szoros összefüggésben a nyugati hatalmak meg a kormányzatra oly nagy befolyással levő bankkörök intelme a semlegesség fenntartására. De szerepe volt ebben nem utolsósorban annak az aggodalomnak is, vajon tarthatnák-e a belső frontot, ha a külsőn a nyugati hatalmak szövetségében az olasz és a magyar nemzeti mozgalom hívei is zászlót bontanának ellenük. Ausztria semlegessége végül is megakadályozta, hogy a krími háború alkalmul szolgáljon Magyarország felszabadulására. A magyar emigráció, amelynek számos tagja, Kmety György honvédtábornokkal az élén részt vett a cári hatalom elleni fegyveres küzdelemben, egy időre a háttérbe húzódott. De nem vesztette el annak reményét, hogy az európai hatalmi rendszer elkerülhetetlen új válsága módot nyújt majd a magyar kérdés napirendre tűzésére is, mégpedig olyan helyzetben, amely volt szövetségese, a cári Oroszország segítségétől immár megfosztva találja a Habsburg-hatalmat.

9. AZ ELYNYOMOTT NÉPEK ÖSSZEFOGÁSÁNAK SZORGALMAZÓI

1848–49 tragikus belső konfliktusai és az önkényuralom erre is alapozó elnyomó politikájának tanulságai olyan nyilvánvalóak voltak, hogy az együtt élő népek szolidaritásának követelményét úgyszólván minden kiútkereső hangoztatta. De értelmezésében óriási különbségek mutatkoztak.

A Habsburg-hatalom és a konzervatívok megbékélését szorgalmazó Török János által szerkesztett *Pesti Napló* egyik 1853-ban megjelent

vezércikkében például üres frázisként kongott a magyarországi nemzeti-ségeket „testvérnépekként” emlegető, egykorúan elterjedt demokratikus ihletettségű fordulat, miközben arról beszélt, hogy „visszahódíthatja ismét régi tekintélyét a magyar, kalauza, vezére lehet a testvérnépeknek”.¹³ Kemény Gábor báró viszont 1856-ban kiadott, *A nemzetek fejlődéséről* című tanulmányában nemcsak amellet foglalt állást, hogy joguk van „a nemzeteknek saját közös tulajdonaikat kiösmerni, kifejezni és a nemzetiség tanai szerint választani a jólétnek számokra a legcélszerűbb irányosabb útját”, hanem – Magyarország adott viszonyai között különösen elgondolkoztató – történelmi elemzés alapján rámutatott, hogy a nemzetiségek és nemzetek egymáshoz való viszonya, különállásuk, illetve „tömörülésük” érdekeiktől is messzemenően befolyásolt történelmi folyamat eredménye. Igaz, hogy hozzátette, „sem most, sem ezután, nemzet és állam és nyelv merőben egyenköresek nem lehetnek, és nem azok”.¹⁴ Ez egyértelműen jelezte a több nemzetiség által lakott Magyarország integritása fenntartásának, illetve helyreállításának az igényét. Figyelmeztetésének lényege azonban így is világosan az maradt, hogy az együtt élő népek nemzeti törekvéseit nem elhallgatva, hanem nagyon is számításba véve lehet csak reális magyar politikai koncepciót kialakítani.

A Kemény Gáborhoz – különösen annak Eötvös Józseffel folytatott polémiája kapcsán – sokban közelítő Mocsáry Lajos 1858-ban kiadott röpiratában, a *Nemzetiség*-ben is túllépett az osztrák beolvasztó törekvések elleni pusztá tiltakozáson, amikor általános érvénnyel így fogalmazott: „a szabadság elérhető mások leigázása és folyton fékentartása nélkül is, sőt egyes nép szabadságának legfőbb garantiája más népek szabadsága – az általános szabadság”. Felszólította a magyarságot: „mondjunk le örökre azon szándékról, hogy nemzetiségünket a többi, honunkban létező nemzetiségek rovására terjesszük”, annál is inkább, hiszen „egy hazának emelkedésén közösen munkálkodhatik több nemzet is”.¹⁵ Viszont alapfeladatnak minősítette Magyarország integritásának helyreállítását, és élesen ellenezte federalizálásának még a gondolatát is. Mocsáry, aki Kemény Gáborhoz hasonlóan vitába szállt Eötvösnek azzal a fel-

¹³ *Pesti Napló*, 1853. június 30.

¹⁴ BÁRÓ KEMÉNY GÁBOR, *A nemzetek fejlődéséről*. Kolozsvár, 1856. 36., 111.

¹⁵ MOCsÁRY LAJOS, *Nemzetiség*. Pest, 1858. 62., 87–88., 204.

fogásával, hogy a nemzeti érdekeket alá kell rendelni a birodalmi egység követelményeinek, éppen a magyar nemzeti törekvések érvényesítési lehetőségeinek biztosítékait vizsgálva olyan útra lépett, amely fokozatosan vezetett annak felismeréséhez, hogy a nemzetiségeket szövetségesül kell megnyerni.

Az 1849-et követő évtized keserű tapasztalatai és az összefogás lehetőségére építő reményei tükröződtek Madáchnak 1859-ben papírra vetett *A civilizátor*-ában. Madách patriárkáliássá szepítette ugyan a magyarság és a nemzetiségek múltbeli együttélését, de világosan jelezte, hogy az elnyomó hatalom közös erővel történő felszámolása után korántsem a régi viszony változatlan helyreállítását tartja kívánatosnak. Az elnyomás elleni küzdelemben kialakult „szakadhatlan pánt: az egyetértés” szerinte olyan „drága vívmány”, amit új „szerződéssel” kell megpecsételni. Mégpedig olyan szerződéssel, amelynek jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy Madách általa kívánta képletesen felváltani a feudális gyökerű történet szemléletben oly nevezetes szerepet betöltő „vérszerződést”.

A magyarság és a „testvérnépek” megbékélésének, egymásra találásának igénye közvetettebben is tükröződik a kor irodalmában. Arany János például az 1855-ben írt *Szibinyáni Jank*-ban Hunyadi Jánost a szerb és a magyar nép emlékezetében egyaránt méltóképpen megőrzött közös hősként idézte fel. Erdélyi János az erőszakos germanizálás folytán olyannyira szükségesnek érzett védekezést a fejlettebb irodalom alárendelő hatása ellen azzal is kívánta szolgálni, hogy „a velünk egy sorban levő népszakadékok szellemirányait mind inkább szónók be míveltségünkbe”. A magyar irodalmi népiesség reformkori programadója immár a szomszéd népek kultúrkincseivel is gazdagodó magyar költészettől remélte, hogy „a Duna völgyén új, erőteljes harmónia” kibontakoztatója lesz.¹⁶ Programjának gyakorlati érvényesítését – többek közt – annak az Ács Károly volt forradalmi kormánybiztosnak a kísérlete példázta, aki minden bizonnyal világosan felismerte a kulturális közeledés politikai jelentőségét is. Ácsot hosszú és kalandos bujdosás után fogták el, és 1852-ben előbb halálra, majd hat esztendei várfogságra ítélték. A rend-

¹⁶ Idézi: SÖTÉR ISTVÁN, Erdélyi János (In: A magyar irodalom története. Főszerk. SÖTÉR ISTVÁN. III.) Bp. 1965. 657.